

**Міністерство освіти і науки України
НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Кафедра цивільного та господарського права**

**Конспект лекцій
дисципліни**

**«ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО
ПРАВО»**

Дніпро 2020

Тема № 1. Поняття і основні риси римського права

План:

- 1. Поняття римського права і його ділення на публічне і приватне.**
- 2. Предмет і система римської частки права.**
- 3. Основні риси римської частки права.**
- 4. Значення римського права для сучасного юриста.**

1.Поняття римського права і його ділення на публічне і приватне

Римське право - це система рабовласницького права Древнього Риму, що отримала найбільший розвиток в епоху "принципата" (пер-вые три століття нашої ери).

Римське право ділилося на:

1. Публічне право, яке регулювало владні стосунки, охороняло інтереси держави і його органів і містило обов'язатель-ные для сторін норми :
 - імперативні (містили владні приписи, відступи від яких не допускалися);
 - загальнообов'язкові (пропонували здійснювати позитивні дей-ствия);
 - наказові (наказували здійснювати певні дії).
2. Приватне право, яке регулювало майнові отно-шения, захищало інтереси приватних осіб, ґрунтувалося на рівності сторін, і його положення могли бути змінені учасниками зобов'язань. Приватне право включало наступні норми:
 - що уповноважують - надавали учасникам можливість здійснювати певні дії;
 - встановлені сторонами (учасниками договірних стосунків);
 - восполнительные - доповнювали певні дії, які необхідно було вчинити
 - умовно-обов'язкові - могли виникнути в процесі діяльності, а могли і не виникнути;
 - диспозитивні - надавали учасникам стосунків здатність самим вирішувати питання про об'єм і характер прав і обов'язків.

2.Предмет і система римської частки права

Предмет римської частки права включає:

- цивільне право Риму, якому відповідала сукупність трьох історичних систем римської частки права:

цивільного - це сукупність норм, що застосовуються тільки до римських громадян;

преторського - це право, яке створювалося едиктами преторів; права народів - це сукупність норм, що регулюють стосунки між чужоземцями або між римлянами і чужоземцями;

- правове положення населення:

римлян, перегринов, колонов, латинов, вільновідпущеників, рабів;

- цивільний судовий процес, який включав: легисакционний, формулярний, екстраординарний процеси, вживані в різні відрізки часу.

Систематизація римського права - це певний порядок групування (розташування) правових норм приватного римського права. У теорії виділяють дві системи угруповання правових норм :

- пандектна

- інституційна.

Пандектна система включає один загальний і чотири спеціальних розділа:

- речове право;

- зобов'язальне право;

- сімейне право

- спадкове право.

Така система була характерна, наприклад, для германської частки права і діяла в Німеччині в XVI - XIX повіках.

Римське ж приватне право було побудоване по інституційній системі.

У інституційній системі відсутня загальна частина, а спеціальні розділи діляться на наступні групи:

- суб'єкти права;

- речове право;
- зобов'язальне право;
- спадкове право.

Очевидно, що інституційна система поступається пандектній як з точки зору юридичної техніки (досконалість), так і по суті.

Проте система римської частки права постійно розвивалася, совершенствовалась і у зв'язку з цим залишається цінним джерелом для изучения і використання.

Римське приватне право у своєму розвитку пройшло три етапи:

- Перший етап: період докласического римського права, який розпочинається з прадавніх часів і закінчується в I столітті н. е. На дан-ном етапі римське право служило в основному для регулювання пат-риархальних громадських стосунків.
- Другий етап: період класичного римського права, який розпочинається з I століття н. е. і триває до кінця III століття н. е. На дан-ном етапі римське приватне право досягло свого найвищого разви-тия ("розквіту") і було пристосовано для регулювання розвинених товарно-грошових стосунків.
- Третій етап: період абсолютної монархії, що почався з кінця III століття н. е. і що тривав до кінця VI століття н. е. На цьому етапі відбувалася в основному систематизація і кодифікація норм рим-ского частки права.

3. Основні риси римського приватного права

На всьому протязі історії розвитку суспільства не зустрічається інший системи приватного права, що досягла такої деталізації і такого високого рівня юридичної форми і юридичної техніки, як римське приватне право. Слід особливо відзначити два правових інститута, які мали особливе значення для господарського обороту Риму, для закріплення і посилення експлуатації рабів і незаможних вільних, що вироблялася верхівкою рабовласницького суспільства.

По-перше, інститут необмеженої індивідуальної приватної власності, що виник з необхідності встановити права рабовл-ділків на землю, забезпечити повну свободу експлуатації рабів і надати купцям справжню можливість розпоряджатися товарами.

По-друге, інститут договору, який виник з необхідності господарських відносин. Стали використовуватися різні договори, які були настільки детально розроблені з прав і зобов'язане-ня, що в них відбивалися всі відносини між учасниками. Ці відносини були дуже жорсткими і безжальними до боржника, який не виконував умови договору або ж був неточний.

Римське приватне право є граничним виразом індиві-дуалізму і найбільшої свободи правового самовизначення імущих верств вільного населення. Індивідуалізм в римському приватному праві - це індивідуалізм господаря, рабовласника, провідного господарство і зіткнуться на ринку з іншими такими ж господарями.

Джерела римського права це, не система абстрактних, розташованих в строгому порядку і супідрядних загальних положень (наприклад, як в романо-германської правової сім'ї - нормативно-правовий акт), а сукупність рішень конкретних казусів (випад-ів), (наприклад, як в англо-саксонської правової сім'ї - судовий прецедент).

Право розвивалося на ґрунті судового захисту, яку в основному здійснював претор, за допомогою римських юристів. Які використовували два основних і протилежних принципу розробки римського права:

- консерватизм - тобто повага до старого праву, іноді переходящее в благоговіння, що підкреслювало непорушність права, незмінність існуючого соціального ладу, неприпустимість будь-яких нововведень, які можуть виявитися шкідливими для верхівки класу рабовладель-ців;

- прогресивність - тобто якщо країни, що розвиваються виробничі відносини не вміщалися в колишні норми, якщо сучасні інтереси пануючого класу не захищалися древніми правилами, то юристи формулювали нове начало. Але

не шляхом скасування старого закону, а шляхом внесених доповнень до Закону. «І життя починала текти по новому руслу, хоча старе русло не засинає, а просто висихало».

Таким чином, до основних рис римського приватного права слід віднести:

1. Для закріплення і посилення влади рабовласників виконали правові інститути необмеженої індивідуальної приватної власності і договору.
2. Індивідуалізм і свобода правового самовизначення имущих верств вільного населення.
3. Казуси, що виникають в процесі життя, римські юристи вирішували на основі розгляду конкретного випадку.
4. Право розвивалося на ґрунті судового захисту на підставі двох основних і протилежних принципів: консерватизму і пропрогресивного.

4. Значення римського права для сучасного юриста

Римське право відрізняється чіткістю визначень, хорошою юридичною технікою і може допомогти сучасній юристу в придбанні навичок чітко відмежовувати і формулювати юридичні категорії. Оволодіння ж юридичною технікою необхідно і для законотворчої роботи, і для правильного правозастосування закону. Закони повинні через покладатися не тільки зрозумілим для будь-якого мовою, але, крім того, так, щоб редакція закону, його текст, цілком відповідали тому, що законодавець хотів висловити.

Тема № 2. Джерела римського приватного права

План:

1. Історичні системи римського приватного права: цивільне, преторское право і право народів.
2. Поняття і види джерел римського приватного права.
3. Кодифікація римського приватного права.

4. Рецепція римського права.

1. Історичні системи римського приватного права: цивільне, преторське право і право народів.

Римське право у Стародавньому Римі — це складне правове явище, яке об'єднувало три правові системи:

jus civile — цивільне право;

jus gentium — право народів;

jus praetorium — преторське право.

Вказані системи виникли не водночас, а склалися послідовно, доповнюючи одна одну. Характеризуючи римське цивільне право, слід враховувати те, що воно відповідало періоду становлення суспільства і держави.

Цивільне право — це національне і найдавніше право, яке регулювало майнові відносини виключно між римськими громадянами.

Воно відзначалося національною обмеженістю, обтяжливим форма-лізмом, стійким консерватизмом. Дія норм цивільного права обмежувалася територією Риму. Зрозуміло, що цивільне право не могло протягом тривалого часу задовольняти потреби тогочасного суспільства, яке активно розвивалося.

Цивільне право неспроможне було регулювати майнові відносини між римськими громадянами, з одного боку, та громадянами, які проживали за межами Риму (пeregрини), — з іншого. Така потреба зростала, оскільки римляни вели жваву торгівлю зі своїми сусідами.

Підкорені Римом народи мали високий рівень правової культури, яка мала зворотний вплив і на римське цивільне право. Ділові відносини римлян з pereгринами зумовили необхідність введення посади претора (тобто магістрату) для pereгринів, до юрисдикції якого належав розгляд спорів між самими pereгринами, а також між римськими громадянами та pereгринами.

У своїй практичній діяльності претор звертався до норм інших національних правових систем і звідти запозичував ті юридичні підстави, яких не було у

цивільному праві. Так виникла ще одна правова система римського права — право народів.

Приймаючи все краще з правової культури сусідніх держав, право народів було прогресивнішим і доступнішим для простих людей, оскільки відповідало вимогам часу та чутливо реагувало на зміни в суспільстві. Воно вигідно відрізнялося від цивільного права більшою рухливістю, відсутністю обтяжливого формалізму та національної обмеженості, властивих римському цивільному праву.

Дві системи (цивільне право і право народів) існували і розвивалися паралельно, проникаючи одна в одну, взаємозбагачуючись. Але згодом ці системи стали безнадійно відставати від вимог цивільного обороту.

Претор перегринів, розглядаючи цивільні спори і не знаходячи опори у цивільному праві і праві народів, надавав судовий захист виходячи із уявлень про справедливість, добросовісність, чесність, порядність, здоровий глузд та інше, тобто усього, що можна об'єднати поняттям “природне право”.

Поступово поряд з цивільним правом і правом народів виникає ще одна правова система під назвою преторське право. Звільнившись від традиційного формалізму цивільного права, певної скрутності права народів, спростивши багато правових процедур, преторське право набуло чіткості та ясності правових приписів, лаконічності і глибокого змісту, що робило його доступнішим, ефективнішим і надійнішим засобом захисту прав та інтересів суб'єктів права.

Всі три правові системи сукупно становили римське право.

Врешті-решт зазначені системи зблизилися настільки, що втратили свої відмінності. На їх основі було вироблено поняття — римське приватне право (*jus privatum*) та публічне право (*jus publicum*).

Давньоримський юрист Ульпіан (кінець II — початок III ст. н. е.) так визначив ці поняття: “Публічне право — це право, яке стосується положення Римської держави, приватне право — це право, яке стосується користі окремих осіб”.

У подальшому доля цих галузей римського права була різною.

Римське публічне право не пережило Римської держави, залишивши у спадок лише деякі терміни. А римське приватне право, навпаки, відіграло значну роль у розвитку приватного права в Середньовіччі і в

Новий час, воно лягло в основу законодавства багатьох країн шляхом прямого запозичення або прийняття його принципів.

Приватне право означає автономію сторін, але обмежену публічним правом. Норми приватного права мають не примусовий характер, а диспозитивний. Людина може захищати своє право або відмовитися від нього; вона може подати позов до суду, але може цього й не робити; зміст договору визначається вільним власним міркуванням

2. Поняття і види джерел римського приватного права

Джерела римського приватного права - це способи (форми) вираження і закріплення правових норм римського приватного права.

Види джерел римського приватного права:
На відміну від простого звичаю звичайне право визнається державою і їм же захищатися. Звичайне право є найдавнішою формою освіти і вирази римського приватного права. Звичаї склалися в практиці предків, жерців, магістратів і ін. Звичаї визнавалися джерелом права в тому випадку, якщо були відсутні конкретні вимоги, виражені в інших формах. Однак не всякий звичай міг визнаватися мають правову силу. Звичай не повинен був суперечити закону. Маючи на увазі-лось, що він його доповнює і, оживляє. Безумовним вважалося, що звичай не в силах скасовувати вказівки закону.

Для свого Визнання в якості правової вимоги, тобто дає підставу для захисту судом, звичай повинен відповідати Деяк Додатковий критеріям:

він повинен віражати тривалу правову практику, у всякому разі, в межах життя більш одного покоління;

він винен віражати одноманітну практику - причому байдуже, дії або бездіяльності;

він повинен втілювати невідкладну і розумну потребу в саме правовому регулювання ситуації, тобто далеко не всі звичаї навіть комерційного обороту можуть скласти правова вимога звичаю (наприклад, не створюють такого звичаю «давати на чай», різні прийняті форми звітності, звичаї робити подарунки і т. інше). Специфіку правового застосування звичаю складало те, що посиляється на обичай повинен сам доводити факт його наявності; звичай не презюмується в суді, а доводився.

Тема № 3. Джерела римського приватного права

1. Поняття джерел права

2. Джерела правоутворення

1. Поняття джерел права

У римському праві вперше виникла та юридично сформувалася думка про те, що для надання нормі права імперативної (обов'язкової) сили слід дотримуватися певних процедур і дій.

Таким чином виникло вчення про джерела (форми) права, тобто спосіб виникнення й набуття правилами поведінки обов'язкової сили і правової форми.

Характерними особливостями цього вчення стали:

- існування різних форм функціонування норм права;
- диференціація норм права юридичною силою та способом формування.

В юридичній науці джерела права — це спеціальний правовий термін, який означає спосіб, зовнішню форму втілення та закріплення юридичної норми.

Юридична норма — це виражене в джерелах права загальнообов'язкове правило поведінки, яке існує як зразок, еталон можливої або належної поведінки, що охороняється від порушення заходами державного примусу.

Вперше термін “джерела права” ввів у науковий обіг римський історик Тит Лівій, який єдиним джерелом усього публічного і приватного права назвав Закони XII таблиць.

Крім того, джерела права в літературі застосовують як джерела пізнання права (звідки ми черпаємо знання матеріалу, які визначають дані, що дозволяють визначити характер і зміст права в різні епохи розвитку держави) — тексти законів, судові рішення, записи звичаїв, виступи юристів, літописи, твори мистецтва, археологічні розкопки, нумізматики тощо. Інституції Юстиніана згадують два види джерел:

- 1) закон та інші норми, які походять від державних органів і зафіксовані ними у письмовій формі;
- 2) норми, які складаються на практиці.

2. Джерела правоутворення

Звичаї (mores). Будь-яке суспільство для нормального існування потребує розумного регулювання. Це досягається певними приписами (правилами поведінки), які виробляються людським колективом (родом, племенем), тобто соціальними нормами. Цими соціальними нормами були звичаї, тобто правила поведінки, які утворюються стихійно шляхом багаторазового повторення протягом тривалого часу.

Наявність загальноприйнятих стандартів поведінки обмежує свавілля окремих осіб і забезпечує незалежність учасників правових відносин від випадкових обставин (хитрість, фізична сила партнера), тобто ставить усіх в однакові умови.

Для свого визнання як обов'язкової вимоги (яка дає можливість судового захисту) звичаї повинні були відповідати визначеним критеріям:

- 1) мати тривалий характер (життя більше одного покоління);
- 2) відображати одноманітну практику;
- 3) втілювати розумну потребу в регулюванні життєвими обставинами.

Виникнувши у Римі, публічна влада за умови необхідності починає визнавати звичаї та їх загальнообов'язковий характер, звичаї перетворюються на правові звичаї (*consuetudo*).

Норми звичаєвого права позначаються у римському праві термінами:

- *usus* (звичаєва практика);
- *mores majorum* (звичаї предків);
- *commentarium pontificum* (звичаї, які склалися в практиці жерців);
- *commentarium praetorium* (звичаї, які склалися в практиці преторів).

Царські закони (*Rex leges*). Нормами соціального регулювання в царський період були приписи, постанови царської влади. З іменем царя Ромула пов'язують такі закони:

- 1) про укладення шлюбу у формі релігійного обряду;
- 2) про заборону вбивати дітей, які досягли трирічного віку, крім явних виродків;
- 3) про заборону дружині залишати чоловіка. Закони. З вигнанням царів (509 р. до н. е.) судова влада і право законодавчої ініціативи переходять до двох вищих магістратів (консулів) і сенату.

Закони приймали лише зі згоди сенату, крім того, вони мали бути попередньо прийняті на народних зборах — куріатних, центуріатних та трибутних.

Давньоримський юрист Гай стверджував: “Закон — це те, що народ наказав і постановив”.

Закони встановлювалися всім громадським колективом і для всіх громадян, були результатом взаємної згоди всіх громадян. Взаємна згода всіх громадян виключає неінформованість (необізнаність) і необдуманість поведінки,

причину можливого відхилення від норм і нехтування інтересами інших. Закони забезпечують визначеність права, виключають свавілля щодо громадян і володарів.

Незнання закону, знання якого передбачається, не вибачає особу, яка порушила цей закон. Папініан вказував: “Закон — це загальний припис, рішення досвідчених мужів, запобігання злочинам, які здійснюються за незнанням або умисно, загальна клятва республіки”.

Закон поділявся на три частини:

- 1) *praescriptio* (вступ) – ім’я ініціатора закону і голови народних зборів, день і місце засідання народних зборів;
- 2) *rogatio* — пропозиція магістру про зміст закону;
- 3) *sanctio* (санкція) — заходи примусу, під які підпадали порушники закону.

У середині V ст. до н. е. на основі всіх звичаїв і законів у Римі були створені Закони XII таблиць. У 451 р. до н. е. була призначена зако-нодавча комісія з 10 мудрих мужів (*desemvire*), які розробили перші 10 таблиць, в 450 р. до н. е. — дві останні.

Вважається, що Закони XII таблиць є найдавнішою кодифікацією звичаїв, можливо, з деякими запозиченнями з грецького права. Ці закони мали велике значення в історії римського права періоду Республіки і їх високо цінували римляни. На основі цих законів набуває подальшого розвитку система національно-римських правових норм.

Право розвивалося двома шляхами:

- 1) шляхом практичного тлумачення Законів XII таблиць;
- 2) шляхом створення нового законодавства.

Постанови народних зборів. Народні збори вважалися найважливішими державними органами у Стародавньому Римі. Вони приймали чи скасовували закони, оголошували війну та укладали мир, були верховною інстанцією, що розглядала апеляції та протести на рішення судових органів. Народні збори обирали всіх посадових осіб, у руках яких зосереджувалася виконавча влада. Існувало три види народних зборів: куріатні, центуріатні, трибутні коміції.

Найдавніша форма народних зборів — куріатні коміції. Це — замкнуті об'єднання патриціїв. Внаслідок боротьби плебеїв з патриціями у V–IV ст. до н. е. були створені так звані центуріатні коміції, в яких брали участь і патриції, і плебеї. Плебейська частина римського народу проводила свої збори на територіальних округах — трибах. Рішення трибутних плебейських коміцій отримали назву *plebescitum* і були обов'язковими і для патриціїв.

Едикти магістратів. Специфічною формою правоутворення в період Республіки були едикти магістратів, передусім преторів. Посада претора було введена в 366 р. до н. е. Головним завданням преторів було здійснення правосуддя. З 247 р. до н. е. поруч з претором для провадження справ між римськими громадянами обирався претор для ведення справ між римськими громадянами і чужоземцями (перегринами). Перший претор називався міським, другий — перегринським.

Приставаючи до своїх повноважень, претор оголошував едикт. Термін “едикт” походить від слова *dicō* — говорити і первісно означав усне розпорядження магістрата (посадової особи) з того чи іншого питання.

Але згодом він набув значення програмного документа, в якому претор оголошував суть своєї діяльності. Зокрема претор визначав, у яких саме випадках він даватиме позов, а в яких не буде цього роби-ти, незважаючи на наявність норм цивільного права.

Враховуючи те, що посади преторів були виборними, такий едикт, по суті, відігравав роль своєрідної передвиборної програми.

Новообраний претор перед вступом на посаду оголошував власний едикт, вивчивши едикти своїх попередників.

Ті едикти, які підтримувало римське суспільство і виявлялися придатними для захисту нововиниклих відносин, використовувалися у новому едикті. Отже, кожний новообраний претор приймав свій едикт, який був не тільки наслідком творчості його автора, а й колективною роботою багатьох попередників, яка вбирала у себе їх практичний досвід.

Преторські едикти спочатку мали на меті лише надавати допомогу законному (цивільному) правопорядку і заповнювати його прогалини. Але потреба у розробці й проголошенні нових правил судочинства та правосуддя була зумовлена нездатністю цивільного права надійно захистити нові відносини, які склалися під тиском нових соціально-економічних умов, що змусило преторів зробити рішучий крок щодо приведення правових норм у відповідність до потреб життя. Саме завдяки преторській діяльності римлянам вдалося досягти неперевершеного вдосконалення правової культури.

Едикти преторів були джерелом утворення особливої системи правових норм, яка дістала назву преторського права. В 131 р. н. е. римський юрист Сальвій Юліан за дорученням імператора Адріана кодифікував усі преторські едикти, що мали значення для того часу, в єдиний “Вічний едикт” (*Edictum perpetuum*). Кодифікація преторських едиктів — перша велика кодифікація після Законів XII таблиць.

Постанови сенату. У період Республіки римський сенат отримав право видавати постанови під назвою сенатус-консульти (*senatus consulta*). У період принципату, коли значення народних зборів зменшувалось, а сенату — зростало, постанови сенату перетворилися на основну форму законодавства. Вони замінили закони, які приймали народні збори.

Сенат при цьому не мав законодавчої ініціативи і своїми постановами фактично лише оформляв пропозиції принцепсів, які на підставі своєї влади мали право проголошувати свою волю у формі усних або письмових промов у сенаті. В сенат-консультах нерідко давали лише загальні принципові положення, які претори повинні були відобразити в едиктах.

Діяльність юристів. У традиції римського суспільства юриспруденція була одним з найбільш поважних та благородних видів діяльності. Одне із прислів'їв-максим римського юридичного побуту проголошувало, що знатній та благородній людині осудно не знати права в середовищі, в якому вона живе. Юридичні знання розглядалися як щось священне (від традиції жерців).

Юристи користувалися авторитетом і популярністю, оскільки вони мали глибокі знання права, були майстрами юридичного аналізу конкретних правовідносин. Своїми тлумаченнями законів вони надавали окремим правовим нормам потрібного змісту, необхідного спрямування і цим самим фактично створювали нові норми. Завдяки авторитету юристів та під впливом їхніх консультацій такі тлумачення набували загальнообов'язкового характеру.

В III ст. до н. е. почалося формування юриспруденції як самостійного і впливового джерела права. Тіберій Корунканій, консул (280 р. до н. е.) з плебеїв, уперше почав індивідуально від свого імені давати консультації населенню. Секст Елій Пета, світський консул (198 р. до н. е.), уперше письмово прокоментував Закони XII таблиць.

Розвитку юриспруденції та широкій діяльності юристів сприяли такі чинники:

- 1) суворий формалізм цивільного права вимагав появи особливих спеціалістів, за порадами до яких могли б звертатися громадяни при укладенні ними різних угод;
- 2) система побудови римської магістратури і римського суду — для виконання обов'язків претора, квестора, цензора, едила та інших вимагалася знання права;
- 3) весь лад римського життя вимагав загального знайомства всіх і кожного з елементарними положеннями права.

Таким чином, не має нічого дивного в тому, що юридична освіта стає обов'язковою частиною загальної освіти. Римський юрист Цицерон зазначав, що Закони XII таблиць заучувалися хлопчиками напам'ять.

У цілому сформувалося кілька видів правотворчої діяльності юристів.

Перша — *saveire* — вироблення рекомендаційно-зобов'язальних формул угод, а також дії щодо реалізації спадкових прав; в епоху рецепції з цього виду сформується нотаріальна функція юридичної практики.

Друга — *respondere* — відповіді на запитання приватних і службових осіб, тобто надання консультацій. Це був найважливіший вид діяльності, тому що не всі юристи мали право *jus respondendi* (обов'язково-рекомендаційні консультації з тлумачення права).

Третій вид — *agere* — полягав у складанні судових формул, які висловлювали сутність позову, а також поради стосовно процесуального ведення справ.

У римській юриспруденції утворилися дві своєрідні наукові школи: сабініанці (названі на честь правознавця I ст. Сабіна) та прокуліанці (названі на честь його сучасника Прокла).

Погляди цих двох юридичних шкіл були настільки різними, що в юридичній практиці наказували враховувати до певного часу подвійне тлумачення правових положень. Із кінця III ст. н. е. творча діяльність юристів була послаблена.

У 426 р. був прийнятий закон "Про цитування юристів", згідно з яким в основу судового рішення можна було покласти твори Папініяна, Павла, Ульпіана, Гая, Модестина і тих юристів, на кого вони посилались у своїх творах.

Імператорські конституції. З оформленням у державній політичній структурі єдиновладної верховної влади (III ст.) єдиним джерелом права стали постанови (*constitutiones*) імператора. Постанови мали кілька різновидів, які суттєво відрізнялися не тільки формально, а й змістовно.

1. Едикти (*edictum*) — загальні розпорядження, які були обов'язковими і для службових осіб, і для населення. Едикти діяли в сфері публічного та приватного права.
2. Декрети (*dicretum*) — імператорські рішення з конкретних судових справ.
3. Мандати (*mandatum*) — інструкції посадовим особам (чиновникам, правителям провінцій) щодо правозастосування.
4. Рескрипти (*rescriptum*) — письмові відповіді на запитання приватних або посадових осіб з приводу правових питань.

Наявність великої кількості імператорських конституцій була незручною для користування. Виникла необхідність систематизації нормативно-правового матеріалу. 295 року був виданий перший приватний Кодекс Грегоріана, який містив імператорські конституції від імператора Адріана (II ст.) до кінця III ст.

На початку IV ст. (між 314 і 324 рр.) була здійснена друга приватна кодифікація юристом Гермогеніаном. У 424 р. імператор Феодосій II (402 — 450 рр.) для складання кодексу призначив комісію з 9 осіб. Кодекс був виданий у 438 р. і мав назву Кодекс Феодосія. Імператорські конституції в кодексі доповнювалися творами римських юристів. Кодифікація імператора Юстиніана. У першій половині VI ст. у Східній Римській імперії була здійснена систематизація римського права. Вона була продиктована змінами, які відбулись у суспільно-економічному і політичному житті суспільства та держави.

Право Риму вже не відповідало умовам Візантії. Необхідність систематизації диктувалася також правовими аспектами: треба було зібрати разом усі юридичні тексти, прибрати застарілі норми, усунути суперечності у правових приписах та надати їм однакової форми.

Із цією метою імператор Східної Римської імперії Юстиніан I (527 — 565 рр.) у 528 р. заснував комісію у складі 10 осіб на чолі з магістратом Трибоніаном та константинопольським професором права Теофілом з метою систематизації імператорських конституцій.

У квітні 529 р. Кодекс Юстиніана набрав чинності, і всі конституції, що не потрапили до нього, втратили свою силу.

Одночасно з роботою щодо кодифікації імператорських конституцій проводилася робота з кодифікації творів юристів. Комісії було надане право змінювати та редагувати тексти оригінальних творів, робити власні доповнення і давати коментарі, навіть вилучати застарілі положення.

У грудні 529 р. кодифікація творів класиків юриспруденції була завершена і цей великий звіт дістав назву Дигести Юстиніана (або

Пандексти — від грецького “всеохоплюючий”). Це був збірник уривків з двох тисяч творів 39 найвідоміших римських юристів. Усі цитати розподілені в 50 книгах, книги поділялися на титули, титули — на фрагменти, великі за обсягом фрагменти — на параграфи.

Під загальним керівництвом Трибоніана професори Теофіл і Доротей для навчальних цілей уклали елементарний підручник цивільного права, який почали називати Інституції Юстиніана. У збірнику викладалися основні положення про осіб, речі, форми процесу. Інституції вступили в дію у листопаді 529 р.

Кодекс, виданий у 529 р., багато в чому вже застарів, щоб узгодити з новими частинами Юстиніанівського зводу, комісія його переробила, і в листопаді 529 р. Кодекс було опубліковано в новій редакції.

Імператорські конституції, прийняті після роботи комісії (529 — 565 рр.), становили четверту частину кодифікації Юстиніана і мали назву Новел.

Усі названі частини кодифікації Юстиніана з XVI ст. у видавництві Деонісія Готофреда отримали загальну назву, яка зберігається донині, *Corpus juris civilis* — Звід цивільного права.

Тема № 4. Суб'єкти римського права

- 1. Поняття статусного права**
- 2. Поняття особи та її правоздатність**
- 3. Обмеження правоздатності**
- 4. Дієздатність фізичних осіб**
- 5. Статусні суди**
- 6. Юридичні особи**

1. Поняття статусного права

Система римського права складається з *jus publicum* та *jus privatum*. Приватне право поділялося на дві основні правові групи. Перша регулювала питання правоздатності та дієздатності суб'єктів права як учасників суспільного та приватного життя римського суспільства, тобто статус, становище особи, друга — правове становище окремих осіб у сім'ї.

Тому приватне право прийнято поділяти на статусне і сімейне право.

Статусне право — це система правомочностей (права і обов'язки в дії), яка регулювала питання правоздатності і дієздатності суб'єктів права.

Правоздатність — властивість суб'єктів бути носіями прав і обов'язків. У зв'язку з тим, що права та обов'язки стосувалися різних речей, було прийнято розрізняти: правоздатність у публічному праві і правоздатність у приватному праві.

Правоздатність у галузі публічного права (публічноправова правоздатність) полягала в можливості окремих суб'єктів брати участь у громадському житті римської держави (служити в римських легіонах, обирати і бути обраним, брати участь у світських і релігійних святах), тобто мати можливість впливати на хід державних справ.

Правоздатність у галузі приватного права (приватноправова правоздатність) полягала в можливості окремих суб'єктів права бути носіями часткового або повного права в приватному житті, тобто мати можливість (право) користуватися нормами сімейного, речового, процесуального права (право на судовий захист).

Дієздатність — це здатність суб'єкта права самостійно виступати в правовому процесі, тобто самостійно користуватися власними правами і самостійно виконувати власні обов'язки.

Дієздатними визнавалися ті суб'єкти права, які були здатні від свого імені і за власною волею здійснювати правові дії, особисто виконувати взяті на себе обов'язки, особисто відповідати за власні протиправні вчинки.

2. Поняття особи та її правоздатність

Особа (persona) в юридичному розумінні — це той, хто має права та може бути суб'єктом права (наприклад, може бути власником, кредитором тощо). Здатність бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків римські юристи позначали терміном *caput* (правоздатна особа).

Отже, правоздатність — це можливість особи мати і бути носієм закріплених у правових нормах суб'єктивних прав та обов'язків.

Межі правоздатності різних категорій осіб визначаються об'єктивним правом (законами, звичаями, постановами тощо).

Правоздатність, притаманна людині як життєздатній істоті, не залежить від її розумових здібностей та стану здоров'я. Правоздатність суб'єкта права починається з моменту народження і припиняється з настанням смерті.

Правоздатність у римському праві складається з трьох статусів:

- *status libertatis* (статус свободи) — бути вільним, а не залежним;
- *status civitatis* (статус громадянства) — бути громадянином Риму;
- *status familiae* (сімейний статус).

За статусом свободи розрізнялися вільні і раби, за статусом громадянства — римські громадяни та інші вільні особи, але не громадяни.

За сімейним статусом особи в сім'ї поділялися на: осіб свого права (*persona sui iuris*) — глава родини (*pater familias*) та осіб чужого права (*persona alieno iuri subiecta*) — підвладні.

Повна правоздатність у вільної людини наставала за наявності певних умов: свободи, римського громадянства і сімейного стану глави сім'ї (*pater familias*).

3. Обмеження правоздатності

Юридичне становище людини як суб'єкта права і члена громадянського суспільства з огляду на певні об'єктивні обставини може бути змінене. Таке обмеження правоздатності має назву *capitis deminutio*.

У зв'язку з тим що правоздатність зумовлюється трьома статусами особи, *capitis deminutio* має три ступеня обмежень: *maxima* — повний; *media* — середній; *minima* — мінімальний.

Capitis deminutio maxima настає, коли римський громадянин втрачає свободу.

Capitis deminutio media настає у зв'язку із втратою статусу громадянина.

Capitis deminutio minima настає у разі зміни правового становища особи в сім'ї.

На обмеження правоздатності суттєво впливає стан громадянської честі. Стан громадянської честі — це повага, якою користується людина у своїх співгромадян у силу належних їй правомірності та моральної якості. Громадянська честь може втрачатися, тоді настає безчестя. Безчестя може бути за законом або за фактичних обставин.

Безчестя за законом настає на підставі розпорядження закону або цивільного права (ганебна відставка солдата, фіктивне банкрутство, лжесвідчення, двоєженство, розлучення, недоброчесне опікунство, невиконання обов'язків, виказування).

Фактичне безчестя наставало з моменту осудження суспільством морального занепаду людини (невпійманий злодій, картярний шулер, п'яниця, розпусник). Правоздатність у галузі приватного права обмежувалася також належністю людини до певного класу суспільства. На обмеження правоздатності впливала також віра, окремі професії.

4 Дієздатність фізичних осіб

Однієї правоздатності було замало, для того щоб повною мірою користуватися благами права. Адже правоздатність — це тільки наявність прав, скористатися якими особа могла самостійно тільки за наявності дієздатності.

Якщо правоздатність — це здатність бути адресатом об'єктивного права, то дієздатність — це здатність проявляти свою волю, яка має юридичні наслідки, тобто здійснювати юридичні дії і особисто відповідати за власні протиправні дії.

У римському праві не за кожною особою визнавалася здатність здійснювати юридичні дії. Римські юристи вважали, що особисто користуватися власними правами і особисто відповідати за власні протиправні дії могли тільки ті особи, які своїм віком, моральним та фізичним станом могли гарантувати, що вони можуть поводитися як розумні люди.

На відміну від правоздатності дієздатність наставала у людини не з моменту її народження, а із досягненням певного віку, коли вона ставала спроможною правильно оцінювати свої дії, усвідомлювати їх, відповідати за вчинені правопорушення, тобто самостійно виявляти свою волю. Дієздатність залежала також від інших факторів: стану здоров'я, поганих вчинків тощо.

Все населення Римської держави поділялося на такі вікові групи.

Перша — це діти: хлопчики і дівчата віком до 7 років. Вони вважалися абсолютно недієздатними, від їх імені діяв опікун.

Друга — дівчата віком 7–12 років і хлопці 7–14 років. Представники цієї групи вважалися частково дієздатними, могли здійснювати дрібні угоди (купівля-продаж, дарування, обмін).

Третю групу становили особи (з 12 років — дівчата, з 14 до 25 років — хлопці), що визнавалися неповністю дієздатними. Повноліття наставало у 25 років.

На обмеження дієздатності осіб впливали їх фізичний стан, душевні хвороби (божевілля, слабоумство), фізичні вади (відсутність якогось органа або неправильне його функціонування, відсутність зовнішнього сприйняття). Обмежувалися в дієздатності марнотратники — особи, які в силу слабкості характеру марнували своє майно, і через це виникала загроза втрати майна. Марнотратникам призначався піклувальник, який опікувався їхнім майновим станом.

5. Статусні суди

Будь-яке становище (статус) особи могло бути оскаржене. Тому у зв'язку з необхідністю вирішення питань, чи є людина вільною, чи рабом, особою

свого права чи чужого були створені статусні суди, тобто суди, в яких вирішувалися питання правового становища фізичних осіб.

Існувало три види судів, у яких у процесуальному порядку розглядався статус особи:

- 1) суд, в якому потрібно було довести, що певна особа, яка живе як раб, насправді є вільною;
- 2) суд, де потрібно було довести, що певна особа, яка живе як вільна, за своєю суттю є рабом;
- 3) суд, у якому потрібно було довести, що певна особа є вільною від народження чи вільновідпущеною.

6. Юридичні особи

Юридична особа — це союзне утворення, що об'єднує людей і майно, що користується самостійною правоздатністю і визнається суб'єктом права.

Щоб вважатися утвореним, треба, щоб у союзному об'єднанні було не менше як три особи, а також мало бути майно та уповноважена особа, яка діяла від імені об'єднання.

Вищим органом вважалися загальні збори всіх членів об'єднання, на яких рішення приймалися більшістю голосів.

Юридична особа припиняла свою діяльність:

- зі смертю або вибуттям особи зі складу юридичної особи;
- якщо державна влада позбавляла її характеру юридичної особи за протиправні дії;
- у випадку ліквідації майна;
- при прийнятті рішення для припинення діяльності на загальних зборах засновників;
- за умови досягнення мети, заради якої створювалася юридична особа;
- у разі закінчення терміну, на який було створено юридичну особу.

За статусом і повноваженнями розрізняли такі юридичні об'єднання:

- держава;

- імператорський престол;
- політичні союзи: общини, міста, колонії, провінції;
- вільні союзи (релігійні колегії, похоронні колегії, політичні клуби, союзи ремісників);
- церковні інститути (церкви, храми, монастирі, богоугодні будинки, лікарні).

Римські юристи розробили такі принципи, які характеризували юридичну особу:

- 1) незалежність існування юридичної особи від зміни або вибуття її окремих членів (вихід з об'єднання і вступ нових осіб, аж до його повного оновлення, не впливає на його правовий статус);
- 2) наявність власного імені, під яким ведуть справи юридичної особи;
- 3) наявність особистого майна, яке перебуває у власності юридичної особи, а не у власності його окремих членів. Майно юридичної особи існує як відокремлене майно, а не як спільна власність фізичних осіб;
- 4) наявність самостійних прав і обов'язків;
- 5) можливість юридичної особи та окремих її членів вступати в цивільні правовідносини як рівні суб'єкти;
- 6) належність усього, що юридична особа отримує зі своїх клієнтів, їй самій, а не окремим її засновникам;
- 7) можливість юридичної особи самостійно вести справи і відповідати в суді.

Тема № 5 Захист суб'єктивного права

План

- 1. Поняття здійснення права.**
- 2. Поняття і класифікація римських позовів.**
- 3. Захист і заперечення проти позовів.**
- 4. Особливі засоби преторського захисту.**
- 5. Форми захисту суб'єктивних прав.**

6. Позовна давність.

1. Поняття здійснення права

Римські юристи вперше перенесли захист порушених прав зі сфери самосуду, кривавої помсти в юридичну площину, виробили механізми, які робили судові розгляди максимально справедливими та результативними. Досягалося це за допомогою таких послідовних юридичних процедур:

- довготривалого з'ясування всіх обставин, пов'язаних з порушенням прав;
- з'ясування та поновлення порушених прав форми процесу, процедури, тобто була створена сукупність обов'язкових і послідовних дій у ході судового розгляду.

Юридичні норми існують у різних формах. Ці форми, в яких утворюються норми права (правила поведінки), мають назву джерел права.

Джерела права — це спеціальний правовий термін, який означає спосіб, зовнішню форму, закріплення і втілення юридичних норм.

Юридичні норми — це виражене в джерелах права загальнообов'язкове правило поведінки, яке виступає як зразок можливої або необхідної поведінки, що охороняється від порушень заходами державного примусу.

З цих форм об'єктивного права (звичай, закон) для громадян виникають суб'єктивні права. Кожний громадянин може користуватися своїм приватним правом або відмовлятися від нього, але у межах, визначених нормами об'єктивного права. “Ніхто не вважається зловмисником, якщо він користується правом, що йому належить” (Д. 50.17.55)¹.

Суб'єктивні права надавалися приватним особам для того, щоб за їх допомогою задовольняти свої практичні інтереси. Дуже часто особи розпоряджалися своїм правом шляхом його здійснення. Під здійсненням права розуміли реалізацію тих можливостей, які надавалися законом або договором власнику суб'єктивного права.

Отже, здійснити своє суб'єктивне право означало реально використати ту юридичну свободу, яка була гарантована суб'єкту державою. Суб'єктивні

права здійснюються за допомогою активних юридично значимих дій. Наприклад, власник може самостійно користуватися своїм майном, може віддати його в оренду, обміняти, продати.

В усіх цих випадках і реалізується право на свої активні позитивні дії, за допомогою яких і задовольняються інтереси особи.

За загальним правилом кожний громадянин за своєю волею може користуватися чи не користуватися своїм цивільним правом.

З цього приводу Гай висловився так: “Ми не повинні нерозсудливо користуватися своїми правами”. Але існують фактичні обставини, коли хто небудь перешкоджає суб’єкту права користуватися своїм правом. Тому виникає необхідність у захисті своїх прав від порушників. Цей захист суб’єктивних прав передбачає дві мети:

- 1) запобігти можливості порушення прав у майбутньому;
- 2) усунути вже здійснене порушення права, тобто ми повинні зафіксувати порушене право.

Тому було важливо не тільки знати, чи має особа суб’єктивне право, важливішим було питання, чи є у суб’єкта можливість судовим шляхом домогтися здійснення свого суб’єктивного права. В римському праві це виражалося таким чином: чи є у певної особи право на позов (action).

Лише в тих випадках, коли орган держави в особі претора встановлював можливість пред’явлення позову, можна було говорити про право, яке захищалося державою. Іноді суб’єкти здійснювали свої права з порушенням їх меж, тоді це характеризувалося як зловживання правом. Зловживання правом вважалося особливим цивільним правопорушенням.

2. Поняття і класифікація римських позовів

Нормальний порядок речей, у якому здійснюється право, у випадку оскарження чи порушення з боку інших осіб, полягає у зверненні до суду.

Передусім суд вирішував, чи існувала суперечлива справа, і у разі необхідності вживав примусових заходів для здійснення правосуддя.

Але для цього потрібне пред'явлення позову з боку заінтересованої особи.

Протилежна сторона в цей час протиставляла свої заперечення тощо. Далі потрібно довести ті суперечливі факти, які свідчили про правоту або неправоту сторін, після чого приймалася постанова суду. (*agere, negere*).

У римському праві позов (*action*) є нічим іншим, як правом домагатися через суд того, що належить особі. Тобто позов — це звернення до суду за захистом своїх порушених прав.

Формування позовної вимоги становило дуже суттєву частину римського судочинства в галузі приватного права. Позивач повинен був викласти свої вимоги у суворому обліку законних приписів з конкретного приводу.

Від судової влади (претора) залежало, чи дати право на позов з пред'явленого приводу, чи відмовити у ньому. Була розроблена ціла система позовів. У преторських едиктах постійно публікувалися формули окремих позовів, розроблених щодо відносин, які отримали правовий захист з боку претора.

Римські юристи розробили такі види позовів:

- 1) за системою римського права розрізняли: цивільні позови, які ґрунтувалися на приписах цивільного права (*jus civile*), та гонорарні позови, які були введені в систему правосуддя судовими органами;
- 2) позови суворого права, за яких суддя повинен був дотримувати суворого припису закону, та позови доброї совісті, за яких суддя мав широкі можливості при винесенні рішень, які базувалися на чесності та справедливості;
- 3) позови особисті (персональні), спрямовані проти особи, яка була зобов'язана здійснити на користь позивача якусь дію (наприклад, виплата боргу);
- 4) речово-правові позови (реальні), спрямовані на визначення права стосовно визначення речей, тобто на захист речових прав (позов про повернення своєї речі від особи, в якій ця річ перебувала). Якщо об'єктом спору є дія, мав місце особистий позов, а якщо річ — речовий позов.

Речово-правові позови поділялись на:

а) реіперсекторні позови, за допомогою яких позивач вимагав від суду відновлення порушеного стану майнових прав і намагався отримати те, що було відібрано у нього відповідачем (позов про повернення грошей);

б) штрафні позови, спрямовані на часткове покарання відповідача.

В них позивач вимагав від суду покарати відповідача штрафом;

в) змішані позови, спрямовані і на відновлення порушеного майнового права, і на покарання у вигляді штрафу;

5) публічні (популярні) позови. Ці позови пред'являлися для захисту громадських інтересів (пред'являлися тим, хто щось підвісив або поставив, хто щось вилив або викинув на вулицю);

6) фіктивні позови (позови з фікцією). Ці позови містили певну фікцію про те, що яка-небудь умова закону збережена, хоча цього не було;

7) ноксальні позови. Це позови про відшкодування збитків при деліктах, здійснених особами чужого права або рабами без відома *pater familias*,

8) позови спадкоємців. Це позови про розподіл спадкового майна;

9) позови проти осіб, які впливають на чужих рабів таким чином, щоб погіршити їх фізичні і моральні якості.

Колізія та кумуляція позовів. Деякі цивільно-правові відносини були захищені кількома позовами. В цих випадках наставала колізія (розходження) позовів: позивач міг вибрати позов, який був зручнішим, але при тому використовував можливість виключення інших позовів. Як виняток допускалося, щоб позивач пред'являв проти відповідача кілька позовів. У таких випадках існувала кумуляція позовів.

3. Захист і заперечення проти позовів

Римське право давало можливість і відповідачу захищатися проти пред'явленого до нього позову. Пред'явлений позов відповідач міг визнати або оскаржити. В тому разі, коли відповідач визнавав існуючі вимоги за позовом, на думку римських юристів, боржник виносив нібито рішення за власним рішенням ("Той, хто зізнався, вважається присудженим, нібито присудженим

за власним рішенням”) (Д. 42.21). Але якщо відповідач не визнавав позову, він міг направити заперечення проти його підстави. При цьому виникали такі ситуації.

А. Відповідач заперечував ті факти, на яких базувалося право позивача. Довести наявність цих фактів було обов’язком позивача.

В. Відповідач наводив свої факти. Довести наявність цих фактів — обов’язок відповідача. Відповідач, який необґрунтовано заперечував позов, сплачував штраф, який присуджувався в подвійному розмірі.

На позивачів, що необґрунтовано пред’являли позов, були встановлені заходи, застосування яких залежало від суддів:

- 1) відповідач міг вимагати від позивача спеціальної штрафної stipulatio;
- 2) відповідач міг просити позивача, щоб він присягнувся, що діє добросовісно.

4. Особливі засоби преторського захисту

Крім звичного позовного порядку розгляду приватних справ, існувало інтердиктне провадження. Особливим засобом захисту суб’єктивного права було будь-яке втручання преторів.

Це був прояв адміністративної влади преторів. Користуючись владою, що їм належала, претори здійснювали захист спеціальними засобами для поліпшення, доповнення та усунення недоліків цивільного процесу.

Види засобів преторського захисту:

- інтердикти (interdictum);
- stipulatio;
- реституція (restitutio);
- введення у володіння (missione in possessionis).

Інтердикти — це короткі вказівки, які претори направляли особам за вимогами заінтересованих осіб з метою створити нові, зберегти старі або відновити порушені фактичні обставини.

Існувало кілька груп інтердиктів:

- 1) інтердикти, якими заборонялися будь-які насильницькі порушення;

- 2) інтердикти, якими наказувалося відновлення порушеного стану;
- 3) інтердикти, за допомогою яких засновувалися нові відношення;
- 4) інтердикти, видання яких мало за мету відновлення стану володіння.

Стипуляція — це публічна обіцянка сплатити певну суму або зробити щось.

Види стипуляції:

- 1) стипуляція для регулювання правильного проведення спору;
- 2) стипуляція для забезпечення безперешкодного проведення судового процесу.

Реституція — це повернення, відновлення попереднього стану.

В особливо важливих випадках претор дозволяв знищувати юридичні наслідки, які наставали у зв'язку з тим, що він визнавав несправедливим застосування в подібних випадках загальних норм права. За допомогою цього правового засобу претори усували збиток, нанесений особою, яка виконувала обов'язки.

Введення у володіння здійснюється за розпорядженням претора для збереження певного майна або для виконання певних дій.

5. Форми захисту суб'єктивних прав

Цивільний процес являв собою систему юридичних норм, що регулювали питання про засоби і дії, які застосовувалися носіями суб'єктивного права для активізації державного примусового апарату з метою захисту своєї правомочності, якщо сторони не бажали виконувати покладені на них певним судом зобов'язання добровільно. В ході цивільного процесу відновлювалися форми захисту діючих прав.

У Римській державі захист порушених суб'єктивних прав здійснювався в трьох історично змінюваних формах процесів: легісакційного, формулярного, екстраординарного.

У стародавньому праві існував лише легісакційний процес. У класичному періоді діяв формулярний процес, а в посткласичному — функціонував екстраординарний процес. У легісакційному і формулярному процесах

існували додаткові елементи, які передбачали участь у них приватних осіб, тому ці судові процеси називалися “приватне судочинство”.

В екстраординарному процесі приватний елемент був відсутній, оскільки все правосуддя здійснювалося державними органами.

Легісакційний процес. Виданий у 389 р. до н. е. декрет забороняв самоуправство, яке з цього часу почало вважатися кримінальним злочином. Цивільне судочинство стало єдиним засобом захисту прав громадян. Право державних судових органів організовувати для вирішення спору судовий розгляд, який вирішував справи по суті, називалося юрисдикцією.

Суддя, який міг вирішити справу на власний розсуд, називався арбітром (arbiter). Найдавнішою формою цивільного процесу в Римі був легісакційний процес. Він був заснований на законі як протипада до застарілих форм приватної саморозправи. *Legis actio* в перекладі з латинської мови означає “законні дії”. Легісакційний процес міг здійснюватися в різних формах:

- засобом закладу;
- накладанням руки;
- взяттям застави;
- вимогою про призначення судді;
- запрошенням відповідача до суду.

Легісакційний процес відзначався обтяжливим формалізмом, складною процедурою. Процес розгляду спору починався зверненням позивача зі своєю вимогою до претора. Спеціально встановлена форма звернення зобов’язувала позивача починати її словами закону, на який він посилався на підтвердження своїх вимог.

Не завжди позивачеві вдавалося точно дотримуватися форми звернення до претора, тому що позовні форми зберігали жерці у суворій таємниці, а запам’ятати її було не просто. Найменший відступ від форми звернення призводив до втрати права на позов і як наслідок — процес припинявся. Легісакційний процес передбачав дотримання деяких правил:

- 1) передбачалася обов’язкова участь позивача і відповідача;

- 2) судовий процес був публічним, його проведення проходило просто неба і тільки на римських форумах (jus);
- 3) забезпечення присутності відповідача було обов'язком позивача.

Легісакційний процес складався з двох стадій:

- 1) in iure — підготовка до винесення рішення;
- 2) in iudicium (apud iudicium) — винесення рішення.

Перша стадія — виголошення претензії перед магістратом (прето-ром). Діяльність претора полягала у визнанні права позову і призначенні судді. Завершальним етапом першої фази було засвідчення спорів (letis contestatio) і направлення спірної справи до судді для винесення рішення.

Друга стадія — це формальний розгляд справи, де органами судового процесу були судді, арбітри, рекуператори.

Судді були приватними особами, римськими вільними громадянами, які за вказівкою претора мали вершити правосуддя.

Арбітри були суддями з питань розбору чи з питань вирішення суперечок при розподілі загального майна.

Рекуператори — судді, які розглядали справи між римськими громадянами і перегринами.

У другій фазі встановлювалася достовірність фактів, наводилися докази, виносився вирок (sententia). Існували різні види вироків:

- декларативний, який визначав існування якого-небудь права;
- кондемпнаторний (обвинувальний), якщо приймалися позовні вимоги;
- абсолютарний (виправдовувальний), коли позовні вимоги відхилялися.

Вироки на другій фазі легісакційного процесу були остаточними і діючими.

Формулярний процес. Суворість, консерватизм стародавнього права, дія якого поширювалася лише на римських громадян, ставали гальмом у розвитку римського правового порядку. В II ст. до н. е. була створена законна база для нового виду цивільного процесу. В 160 р. до н. е. був прийнятий закон Aebutio. Цим законом було введено новий судовий процес, який мав назву формулярний.

В основу формулярного процесу була покладена діяльність прето-ра, що вів справи переґринів, на принципах добропорядності й справедливості.

І легісакційний, і формулярний процеси складалися з двох частин — *in jure*, *in judicium*.

Основною характеристикою формулярного процесу була неформальність, оскільки сторони вже у довільній манері висловлювали свої претензії перед претором. Претор, вислухавши і зрозумівши юридичну сутність спору, давав правову кваліфікацію сутності спору і складав коротку записку (формулу) в кінці першої фази.

Формулу в присутності свідків претор передавав позивачеві, а позивач — відповідачеві. Якщо відповідач приймав формулу, то встановлювалося засвідчення спору, а також наставляв обов'язок відповідача дати свідчення суддям.

Формула була викладом юридичної суті справи і являла собою ті рамки, в яких повинен проходити судовий розгляд у другій фазі.

Формула завжди починається називанням судді, якому направлялася справа (*nominatio*) з наказом, яким чином вирішити спір.

У формулі розрізняли чотири основні частини:

- інтенція (*intentio*); ,
- демонстрація (*demonstratio*);
- кондемнація (*condemnatio*); ,
- ад'юдикація (*adjudicatio*).

Інтенція (обвинувачення) — виклад претензій позивача (сутність спору, позовні вимоги).

Демонстрація (опис) — частина формули, яка була основою для більш конкретного викладу вимог позивача. Вона існувала в зобов'язальних позовах. Кондемнація (звинувачення, осудження) — це частина формули, яка уповноважувала суддю звинуватити або виправдати відповідача.

Ад'юдикація (присудження) — ця частина формули переважно мала місце в судовому процесі при розподілі загального майна, поділі спадщини, при спорах про відновлення меж на земельних ділянках.

Існували додаткові частини формули, які вносилися претором на вимогу заінтересованих осіб:

- *exemptio*;
- *prescriptio*.

Exemptio (протест, заперечення) — це заперечення відповідача, яке направлялося проти вимог позивача.

Prescriptio (застереження) — це частина формули, що вносилася на початку формули і могла бути використана з різною метою, зокрема для додаткового висвітлення підстав вимоги, для уточнення вимоги, яку пред'являв позивач.

Найчастіше прескрипцію використовували, щоб підкреслити, що в цьому разі позивач має намір повернути собі не все, що йому належить, а тільки частину, залишаючи інші вимоги з цих правовідносин до наступного разу.

Отже, складена формула є інструкцією для судді. Складні частини постанов сучасних судів відповідають основним елементам преторської формули.

Екстраординарний процес. У кінці класичного періоду формулярний процес був витіснений екстраординарним. У цьому процесі змінилася процедура виклику до суду. Ця процедура набуває офіційного письмового характеру. Преторська формула залишається в минулому.

Позов перетворюється на скаргу позивача, яка заноситься до протоколу суду.

Extra ordine — надзвичайний порядок. Рішення в екстраординарному процесі є наказом.

У 294 р. конституція імператора Діоклетіана проголошувала остаточну судову реформу у вигляді екстраординарного процесу. В своїй конституції імператор вказував на те, що правителі провінції часто перекладають усі судові справи на нижчих чиновників, і вписав у цю конституцію, щоб правителі провінцій самі особисто вирішували всі судові справи.

Характерною рисою екстраординарного процесу є зосередження судової та адміністративної функцій у руках одного і того самого адміністратора. З'являються спеціальні судові інстанції з військових, фінансових, духовних справ для окремих осіб. Скаргу позивача заносили в протокол судового засідання, а потім офіційно повідомляли відповідачу. Виклик до суду здійснювався офіційно за участю представника державної влади.

Відповідач не зобов'язаний був одразу з'являтися до суду. Для явки відповідача призначали будь-який день за бажанням позивача, але не раніше ніж за чотири місяці після пред'явлення позову (для збору доказів і заперечень позивача).

Якщо відповідач не з'являвся до суду, то за правом Юстиніана, можна було розглядати судову справу і винести вирок. Сторони після їх явки до суду обов'язково давали клятву і присягу.

Відмова від клятви була причиною можливого припинення судового процесу. Судове засідання проводилося лише за зачиненими дверима. Присутніми могли бути тільки сторони, свідки, помічники судового магістра, а також особливо почесні особи.

Все, що робилося в суді, фіксувалося в судовому протоколі. Визначилася також система винагороди судового чиновника, тобто процес переставав бути неупередженим. Сторони зобов'язані були вносити судові мито. Судовий процес зберіг характерні риси попередніх судових процесів.

В *extra ordine* вперше вводиться апеляція (*appellatio*), тобто вторинне представлення можливості апеляції на рішення судді на вищій інстанції. Право на апеляцію мали не лише сторони судового процесу, а й інша зацікавлена сторона.

Appellatio — це прохання, з яким особа після винесення судового рішення зверталася у суди вищого рівня, вимагаючи перегляду вирішення справи.

6. Позовна давність

Особа, право якої порушено, мала право на позовний захист — на відновлення свого права. При цьому їй надавали можливість самій вирішувати, пред'являти позов до винного чи ні. Позовна давність — це встановлений законом максимальний термін, після закінчення якого виключалася можливість процесуального захисту порушеного права особи, що не потребувало перегляду своєї справи.

До V ст. у римському праві існувало поняття законного строку пред'явлення позову. Як і в межах законного терміну пред'явленого позову, так і в межах позовної давності особа могла здійснювати захист порушених прав і пред'являти позов, але при закінченні законного терміну можливість процесуального захисту права особи була неможливою.

При позовній давності закінчення часу погашалося правом особи, якщо це право не використовувалося особою протягом певного часу. Тобто причина, що виключала право, було не закінчення часу права особи, а бездіяльність суб'єктивного права протягом встановленого законом часу.

Законні терміни встановлювалися для окремих позовів, наприклад, для позовів з договору купівлі-продажу, у зв'язку з недоброякісністю товару, був встановлений термін шість місяців.

Позови, пов'язані із спадщиною, могли подаватися протягом п'яти років. В епоху імператора Юстиніана з появою позовної давності строк встановлювався в 30 років.

Тема № 6 Сімейні правовідносини

План:

- 1. Поняття сімейного права**
- 2. Римська сім'я.**
- 3. Поняття шлюбу та його види.**
- 4. Особисті та майнові відносини подружжя.**

5. Батьківська влада.

6. Опіка та піклування.

1. Поняття сімейного права.

Розгляд цієї теми охоплює загалом три групи питань:

- по-перше, питання відносин між чоловіком і дружиною (шлюбне право);
- по-друге, питання відносин між батьком як носієм батьківської влади (*pater potestas*) і дітьми (батьківська влада),
- по-третє, питання, пов'язані з турботою і представництвом людей, які не можуть належним чином турбуватися про свою особу і майно (право опіки та піклування).

Встановлення шлюбного права, батьківської влади, права опіки і піклування становило зміст правових документів римських юристів стосовно вивчення правового становища осіб з позицій їх становища у сім'ї.

Згідно з приписами римського права статус осіб у сім'ї мав важливе значення для затвердження право- і дієздатності римських громадян. Тому розгорнуті правила організації сім'ї і взаємовідносин її членів було особливою галуззю римського приватного права, яку вивчалися під назвою "сімейне право".

Отже, сімейне право — це зібрання правових положень, які регулюють відносини у римській сім'ї, а саме: взаємини між чоловіком і дружиною, між батьками й дітьми, а також між опікуном чи піклувальником та їх підопічними.

2. Римська сім'я.

Агнатське і когнатське споріднення

Ставлення держави до сім'ї виявлялося в юридичному формулюванні особистої влади глави сімейства (*paterfamilias* — домоволоділець). Тільки

домоволоділець був повноправним громадянином Риму, всі інші члени сім'ї перебували під його владою і були підвладними (особами чужого права).

Термін *familia* (сім'я) означав не тільки колектив людей (дружина домоволодільца, діти, інші родичі), а й усю сукупність майна, рабів, худоби та інші матеріальні ресурси цього колективу. Це об'єднання засновувалося не на правовій спорідненості його членів, а на владі домоволодільца.

Хто підпадав під цю владу, той був членом сім'ї і родичем. Влада домоволодільца спочатку називалася *manus* і об'єднувала всі елементи сім'ї в одне ціле, але поступово ця влада диференціювалася законодавством і, зрештою, була поділена на *manus mariti* (влада над дружиною), *patria potestas* (влада над дітьми) та *dominica potestas* (влада над рабами).

Отже, споріднення у давньоримському праві затверджувалося не за кров'ю і походженням, а фактом спільного проживання і базувалося на підпорядкуванні владі домоволодільца.

Це було так зване агнатське споріднення (*agnatus* — народжений після), в якому всі підкорялися владі одного домоволодільца і вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок не мав правового значення. Агнатське споріднення визнавалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства.

Споріднення агнатів розрізнялося за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії (наприклад, брат і сестра, дядько й племінники), а послідовно один від одного — родичами по прямій лінії (прадід — дід — батько — син тощо).

Ступінь споріднення за прямою лінією визначався числом народжень, що утворювали це споріднення (син — агнат батька першого ступеня, внук — агнат другого ступеня). Ступінь споріднення по батьковій лінії також обчислювався кількістю народжень від спільного предка. Так, брат і сестра — агнати другого ступеня, оскільки їх розділяє одне народження від спільного предка.

Зміни у римському суспільстві, розвиток продуктивних сил активізують цивільний обіг, зростання приватної власності, спричиняють зародження нової, когнатської сім'ї (cognatus — народжені разом). Когнатське (кровне) споріднення — природне споріднення, тоб-то безпосереднє походження одного від другого — спільного батька або прабатька. Когнатська сім'я незалежно від факту спільного проживання і праці була союзом кровних родичів, які походять від спільного предка.

Агнатське споріднення було правовим відношенням і могло змінюватись, когнатське ж споріднення є спорідненням природним і постійним. Кровне споріднення і нині покладено в основу сімейно-правових відносин.

Воно також визначається за лініями і ступенями споріднення.

Розрізняють дві лінії — пряму і бокову. Пряма поділяється на висхідну і низхідну. Якщо родичі походять послідовно один від одного (батько, син, внук, правнук) — це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить конкретна особа, називаються родичами по прямій висхідній лінії (батько, дід, прадід тощо).

Родичі, що походять від цієї конкретної особи, становлять пряму низхідну лінію (діти, внуки, правнуки). Родичі, які походять від одного спільного предка, є родичами по боковій лінії (брат — сестра, дядько — племінник).

Близькість або ступінь споріднення по прямій і боковій лініях визначалися числом народжень між тими особами, між якими бажано було з'ясувати ступінь споріднення. Наприклад, батько і син перебувають у першому ступені споріднення, брат і сестра в другому.

Бокові родичі, які мали спільного батька і матір, називалися повнорідними. Повнорідні брати і сестри називалися в Римі *germani*, брати і сестри, які мають спільного батька, називалися єдинокровними, а тільки спільну матір — єдиноутробними. Якщо ж у них різні батьки і різні матері, вони не перебувають в кровному спорідненні і називаються зведеними.

Від родинної спорідненості слід відрізнати свояцтво. Своаяцтво — це відносини між чоловіком і родичами дружини, і, навпаки, між дружиною та родичами чоловіка, а також між родинами дружини і чоловіка.

Це обрахування мало особливе значення для цивільного законодавства у двох питаннях.

По-перше, наявність ближчого ступеня споріднення усувала від спадкування за законом більш віддалених родичів.

По-друге, ступінь споріднення мав важливе значення при вступі у шлюб — пряме споріднення повністю виключало можливість шлюбу, бокове — робило неможливими шлюби між родичами до шостого ступеня спорідненості.

3. Поняття шлюбу та його види.

Сім'я як елемент соціальної організації суспільства виявлялася у правовому регулюванні в двох аспектах: це союз чоловіка та дружини та наявність у сім'ї дітей.

Не кожна сім'я, не будь-які відносини між чоловіком та жінкою визнавалися римським правом шлюбом, який породжував правові наслідки у взаємовідносинах між учасниками цього союзу.

Шлюб (*matrimonium*) — “союз чоловіка та жінки, поєднання всього життя, спільність божественного і людського права”. В цьому розумінні, яке було сформульовано класичним юристом Модестином, позначилося підпорядкування регулювання шлюбно-сімейних зв'язків правовим нормам подвійного походження: як виявлення вимог “людського права”, шлюбний союз підпорядковується установленням цивільного права, як виявлення вимог “божественного права” — шлюбний союз повинен відповідати вищим вимогам морального і релігійного характеру.

У канонах римської правової культури шлюб був не тільки приватною справою. Люди, мовляв, не можуть, керуючись лише власними уподобаннями, визначати, яким повинен бути шлюб, що в ньому можна наслідувати, а чого треба уникати.

Неоднакове правове походження інституту шлюбу в цілому визначило складність його юридичної конструкції в римському праві.

Римське право розрізняло два види шлюбу: законний (правильний) римський шлюб (*matrimonium iustum*) і незаконний (неправильний) шлюб.

Римський правильний шлюб у свою чергу історично поділявся на два види:

- шлюб з чоловічою владою (*cum manu mariti*);
- шлюб без чоловічої влади (*sine manu mariti*).

Правильний римський шлюб укладався відповідно до норм цивільного права і допускався лише між римськими громадянами, які володіли *jus conubii*. Цей шлюб укладався в спеціальних, визначених законом формах і породжував усі передбачені правом особисті та майнові відносини між подружжям. Неправильним шлюбом визнавався союз між партнерами різного права (між римським громадянином і жінкою іншого громадянства, між перегринами).

У тих випадках, коли між чоловіком і жінкою існував постійний союз, але вони не володіли необхідними особистими якостями щодо визнання їх сімейного союзу правом, римляни вважали, що такий союз становить собою конкубінат (*concubinatus*) — природний шлюб.

Йшлося про встановлене законом стійке (не короткочасний тимчасовий зв'язок) співжиття чоловіка та жінки з наміром у подальшому створити сім'ю. Конкубінат практично не мав ніяких правових наслідків. Конкубіна не могла поділяти становище свого співмешканця. Діти, народжені в конкубіті, набували статусу матері. За певних умов вони мали право на утримання батька і могли успадкувати частину його майна. Вони не вважалися законними. Проте відрізнялися від незаконних і називалися природними дітьми (*liberi naturales*). До виникнення когнатського споріднення сімейні відносини між рабами не мали ніякого значення. А з того часу римляни певною мірою визнавали і родинні зв'язки рабів, які проявлялися в сімейних союзах рабів — контуберніумах (*contubernium*).

У ранній період римської історії правильний (законний) римський шлюб називався *cum manu mariti* (шлюб з чоловічою владою).

За цим шлюбом жінка була повністю залежною від чоловіка чи домоволодільця, якщо чоловік сам був під владою батька. Вона була на становищі дочки у батьків свого чоловіка, втрачала родинні зв'язки зі своїми батьками і родичами. Влада чоловіка в цьому шлюбі була безмежною.

Давнім способом або давньою формою укладення шлюбу за згодою була коемпція (*coemptio*), або купівля чоловіком дружини.

Другою, передбаченою законом, формою укладення шлюбу була так звана конфареція (*confarreatio*). Це була релігійна форма, яку застосовували патриції, за якою в присутності свідків і жерців з дотриманням певного церемоніалу і виголошенням визначених урочистих слів приносили Юпітеру жертву.

Найпоширенішою і найпростішою формою укладання шлюбу був *usus*, тобто шлюб внаслідок безпосереднього проживання жінки у будинку чоловіка протягом року. Але вже Закони XII таблиць допускали можливість укладання шлюбу, за яким дружина не підпадала під повну владу чоловіка.

Дружина мала право перешкоджати встановленню влади чоловіка, покидаючи будинок чоловіка на три доби підряд (*usurpatio trinocti*), цим самим перериваючи перебіг давності володіння. Таким чином вона зберігала незалежність.

Поступово на зміну шлюбу *cum manu mariti* приходять новий шлюб без влади чоловіка *sine manu mariti*, і вже в класичний період римського права він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою.

При шлюбі без чоловічої влади дружина виходить з-під необмеженої влади свого чоловіка. Вона або зберігала за собою статус особи свого права, або продовжувала перебувати під владою свого батька. Чоловік за умов шлюбу *sine manu* не мав влади над жінкою, яка зберігала свою особисту і майнову незалежність.

Умови вступу до шлюбу. Щоб шлюб вважався дійсним, необхідна була одночасна наявність деяких суттєвих і обов'язкових передумов. Від наречених вимагалось володіти *jus conubii* (право вступати в шлюб), мати *affectio maritalis*

(намір подружжя жити саме у шлюбі), бути статевозрілими та укласти шлюб у передбаченій правом формі.

Римський шлюб могли укласти тільки особи, за якими було визнано право вступати в шлюб (*jus conubii*) як необхідний елемент ци-вільної правоздатності. Цим правом були наділені лише римські громадяни.

Римський шлюб міг укладатися тільки тоді, коли союз чоловіка і жінки створювався з наміром жити у шлюбі. У давньому праві *affectio maritalis* це не було обов'язковим для наречених, достатньо було, щоб цей намір виявив домоволоділець відповідної сім'ї. У класичному праві наявність *affectio maritalis* було необхідним і нареченим, і домоволодільцям їх сімей, а у посткласичному праві такий намір був обов'язковим лише для осіб, які вступали до шлюбу.

Римський шлюб могли укласти тільки особи, які спроможні були здійснювати природну мету шлюбу, тобто особи, які були статевозрілими: жінки з 12 років, а чоловіки з 14 років.

Щоб здійснити всі правові дії, шлюб повинен був укладатися у формі, передбаченій законом: *coemptio*, *confarreatio* *usus*. Крім існування конститутивних умов, при укладенні шлюбу враховували так звані шлюбні перешкоди, тобто обставини, наявність яких могла зумовити припинення шлюбу.

Перешкодою для одруження були:

- перебування у шлюбі нареченого чи нареченої на момент укладання шлюбу. Римське право визнавало тільки моногамний шлюб. Ніяких перешкод для вступу до другого шлюбу після розірвання першого римське право не знало;
- душевна хвороба, якщо нею захворів один з наречених до укладання шлюбу; коли ж хвороба настала після укладення шлюбу, шлюб міг бути збережений або розірваний;
- споріднення — кровне споріднення не допускало шлюбу. Спо-ріднення по прямій лінії у всіх випадках було перешкодою для вступу в шлюб. По

боковій лінії в найдавніші часи не допускались шлюби між родичами виключно до шостого ступеня, в період Республіки і на початок імперії — до другого-третього ступеня. Перешкодою до вступу в шлюб було також близьке свояцтво.

Так, шлюби між усиновителями і усиновленими були заборонені; молодший брат не міг брати за дружину вдову старшого брата і навпаки. Не дозволялися шлюби між дядьком і племінницею, тіткою і племінником, між опікуном і підопічним. З поширенням християнства вимоги до відсутності близького споріднення зросли;

- жалобний рік. Після смерті чоловіка вдова не повинна була одружуватися протягом не менше як 10 місяців. Метою цього обмеження був, з одного боку, прояв поваги до пам'яті покійного, а з другого, — усунення сумніву у визначенні батьківства дитини, що народжувалася за цей час. Якщо вдова порушувала цю умову, то її шлюб визнавався, однак сама вона піддавалася безчестю;
- обітниця безшлюбності і духовний сан. Весталки в язичницьку епоху не могли одружуватись до 13-річного віку. Після прийняття християнства на все духовенство римо-католицького обряду було поширене обітництво цілібату, тобто безшлюбності.

У сімейному законодавстві імператора Августа були введені деякі інші обставини, які забороняли укладання шлюбу. Скажімо, заборонялися шлюби між вільнонародженим та вільновідпущеною із сумнівною поведінкою, зокрема був заборонений шлюб між сенаторами і актрисами.

Провінційний магістрат не мав права вступати в шлюб з громадянкою цієї провінції. Ця заборона мала двояку мету: виключити можливість тиску на волю нареченої й перешкодити виникненню сімейного впливу на державні інтереси через магістрат. Воїнам взагалі заборонялося вступати в шлюб.

Припинення шлюбу. Шлюб як постійний зв'язок між чоловіком і жінкою міг припинитися лише під дією юридичних фактів — природних та людських подій.

Шлюб припинявся внаслідок смерті одного з членів подружжя або втрати свободи (громадянська смерть), втрати громадянства, розлучення (юридична формула розлучення — *a mensa et toro* — від стола і ложа відлучити).

Втрата свободи наставала через полонення або обернення в рабство. Жінка не мала права вступати у новий шлюб протягом п'яти років. Якщо чоловік повертався з полону в Рим, то правильний шлюб продовжувався.

При втраті громадянства шлюб вважався дійсним тільки згідно з правом народів (*jus gentium*).

Одним із основних принципів римського сімейного права було дотримання абсолютної свободи розлучення в усі часи Римської держави. При шлюбі *cum manu* вимагати розлучення мав право тільки чоловік. Така свобода розлучення мала певні негативні наслідки.

Згодом законодавство визначило підстави для розлучення, які істотно обмежували право чоловіка на розлучення. Такими підставами були: порушення подружньої вірності, чаклунство на дітей, постриження в ченці, вчинення перешкод чоловікові до вживання вина.

При шлюбі *sine manu* розлучення (*divortium*) відбувалося односторонньою заявою як з боку чоловіка, так і жінки, а також за взаємною згодою обох сторін. В імператорський період, особливо з утвердженням християнської релігії, були встановлені істотні обмеження розлучення.

За Юстиніана розлучення за спільною згодою сторін було заборонене. Що стосується розлучення за заявою однієї зі сторін, то воно допускалося лише у випадках, які прямо визначені законом.

Наприклад: порушення подружньої вірності; посягання одного з подружжя на життя іншого; нездатність до дітонародження, до шлюбного життя; вступ до монастиря одного з подружжя; державна зрада одного із них.

Розлучення не потребувало ніякої урочистої форми, однак законодавство вимагало, щоб про розлучення повідомлялося публічно у присутності семи свідків з метою внесення ясності про сімейний стан громадян.

4. Особисті та майнові відносини подружжя

Відносини подружжя у шлюбі *cum manu* істотно відрізнялися від відносин у шлюбі *sine manu*. Це були два суттєво різні види шлюбних зв'язків.

Відносини подружжя у шлюбі з чоловічою владою (*cum manu*). Дружина цілком підпорядковувалася владі свого чоловіка. В особистому відношенні дружина юридично підпорядковувалася необмеженому праву чоловіка, який міг розпоряджатися її майном незалежно від волі дружини або її родичів.

Однак дружина отримувала родове ім'я чоловіка і розділяла його громадянський стан, місце проживання чоловіка було обов'язковим для неї, вона потрапляла у число спадкоємців після смерті чоловіка нарівні з дітьми.

Дружина була позбавлена правоздатності в галузі майнових відносин, тому не могла самостійно укладати цивільно-правові угоди і виступати в суді. Все майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала будь-яким чином за період шлюбу, автоматично ставало власністю чоловіка.

Відносини подружжя у шлюбі без чоловічої влади (*sine manu*). Шлюби *sine manu* були типовими у класичний і післякласичний періоди розвитку римського права. Жінка зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб. Влада чоловіка на неї не поширювалася. Тому саме укладання шлюбу *sine manu* не впливало на її правоздатність і дієздатність. При шлюбі *sine manu* принцип підлеглості поступився місцем принципу рівності:

- подружжя було зобов'язане допомагати і поважати один одного, а також утримуватися від будь-яких дій, які загрожували їхньому союзу;
- дружина отримувала родове ім'я чоловіка;
- дружина мала спільне місце проживання з чоловіком, поділяла його громадянський стан;
- чоловік повинен був утримувати дружину;
- чоловік був захисником дружини та її представником у суді;
- між подружжям не допускалися штрафні позови;
- чоловік мав право вимагати від дружини ведення домашнього господарства.

Майно подружжя продовжувало залишатися у роздільній власності. Дружина мала право самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном, але вона могла передати чоловікові право управління своїм майном.

До майнових відносин подружжя належало придане і дошлюбне дарування. Посаг (*dos*). Майно, яке у зв'язку з укладенням шлюбу дружина віддавала своєму чоловікові для задоволення потреб спільного життя, мало назву “посаг” (придане). При припиненні шлюбу у зв'язку зі смертю дружини придане залишалося чоловікові і, навпаки, якщо шлюб припинявся внаслідок смерті чоловіка, придане поверталось дружині.

Придане поверталось дружині й тоді, коли шлюб припинявся розлученням за ініціативою чоловіка або з його вини. А якщо дружина вимагала розлучення без будь-якого приводу з боку чоловіка або якщо розлучення сталося через недостойну її поведінку, посаг залишався чоловікові.

Дошлюбний дар (*donatio ante nuptias*). Відома заборона дарування між подружжям, яка діяла у римлян із кінця Республіки, не стосувалася подарунків, зроблених перед шлюбом. Дарування майбутнього чоловіка майбутній дружині увійшло у звичай за часів правління імператора Костянтина (306 – 337 рр.). Чоловік виділяв частку майна, що дорівнювала посагу, та дарував майбутній дружині. Спочатку майно передавалося перед укладанням шлюбу, за часів правління імператора Юстиніана (527 – 565 рр.) допускалося дарування і під час шлюбу. Законодавством Юстиніана було встановлено:

- 1) *donatio* за своїм розміром мало відповідати *dos*;
- 2) батько чоловіка повинен був давати *donatio* так само, як і батько дружини повинен був давати придане;
- 3) нерухоме майно, яке входило до *donatio*, не підлягало відчуженню;
- 4) під час існування шлюбу дружина не могла вимагати повернення дару.

Якщо шлюб припинявся з вини дружини, то вона позбувалася посагу на користь чоловіка і не могла вимагати передачі *donatio*.

Якщо шлюб припинявся з вини чоловіка, то чоловік повинен був повернути дружині *dos* і передати їй *donatio*.

5. Батьківська влада

Сукупність правових норм, яка забезпечувала владу домоволодільця над членами своєї сім'ї, становила римське батьківське право. Римське право визнавало практично необмежену владу батька над дітьми. Така позиція призводила майже до повної відмови від особистих і майнових прав підлеглих. Мати щодо дітей ніяких батьківських прав не мала, і лише з поступовим визнанням когнатського споріднення її становище щодо своїх дітей набувало деякого правового значення (взаємне утримання і опіка). Виправлення такої односторонності римських правових норм щодо організації та змісту батьківської влади відбувалося надзвичайно повільно. Тільки за часів імператора Юстиніана *patria potestas* багато в чому змінила свій характер.

Батьківська влада встановлювалася трьома способами:

1) законна народженість; 2) узаконенням; 3) усиновленням.

Законна народженість визнавали діти, які народилися в правильному римському шлюбі, а також ті, хто народилися не раніше, ніж через 181 день після одруження і не пізніше 300 днів після смерті чоловіка. Діти, які народилися раніше як за 181 день, також вважалися законно народженими, якщо чоловік їх матері визнавав їх своїми.

Узаконення (*legitimatio*) — встановлення законної батьківської влади над власними дітьми, народженими поза шлюбом. Узаконення могло бути здійснено:

- при наступному одруженні, в цьому разі дітьми вважалися тільки народжені від конкубіату;
- шляхом отримання імператорського рескрипту на прохання батька, якщо одруження було неможливим або недоречним і за відсутності своїх дітей;
- зарахування сина у члени муніципального сенату.

Усиновлення — встановлення законної батьківської влади над чужою особою. Римське право закріплювало дві форми усиновлення: арогація (arrogatio) та адопція (adoptio).

Арогація застосовувалася для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних у правовому відношенні, здійснювалась у стародавньому праві народними зборами, а пізніше — на підставі грамоти імператора. Згода усиновителя була обов'язковою.

Адопція застосовувалась для усиновлення осіб чужого права, тобто тих, хто перебували під владою домоволодільця. На підставі Законів XII таблиць адопція здійснювалась у формі мансипації шляхом удаваного триразового продажу сина будь-якій сторонній довірентій особі, після чого син повертався до батька.

Потім усиновитель для форми пред'являв віндикаційний позов проти довіреної особи, яка не заперечувала проти цього. Наслідком цієї процедури була передача претором усиновленого усиновителю.

Припинення батьківської влади. Відмітною рисою римського права було те, що батьківська влада тривала до смерті батька і могла припинятися тільки за його волею.

Отже, батьківська влада припинялася внаслідок:

- 1) смерті домоволодільця або підвладного;
- 2) втрати свободи домоволодільця або підвладними;
- 3) придбання підвладними деяких почесних звань (жрецьких звань, посади консула, претора, патриція тощо);
- 4) звільнення сина самим батьком, що має назву емансипації (emancipatio).

У законодавстві Юстиніана емансипація могла здійснюватися за заявою домоволодільця; наданням підвладному протягом тривалого часу самостійності; отриманням імператорського рескрипту.

6. Опіка та піклування

Опікою є турбота і представництво, встановлені правом для таких людей, які не можуть належним чином потурбуватися про свою особу і майно. У римлян не існувало принципової відмінності між опікою і піклуванням. Опіка призначалася над недієздатними особами, і опікун мав право від імені підопічних укладати всі правочини.

Опікунська влада як влада сімейна, встановлювалася і в інтересах тих осіб, які були позбавлені сімейного піклування. Опіка встановлювалася над малолітніми обох статей і над жінками будь-якого віку.

Інститут піклування з'явився пізніше. Розрізняли такі види піклування:

- над душевнохворими;
- над марнотратцями;
- над неповнолітніми, які не досягли 25 років;
- над особами, які у зв'язку з фізичними дефектами (глухота, німота, сліпота тощо) потребували захисників;
- над деяким майном, що призначалося до певного часу (піклування над майном спадкоємця, який ще не народився; над майном особи, яка потрапила у полон та ін.).

Опіка та піклування встановлювалися за заповітом, законом і розпорядженням влади.

Тема № 7. Речі як об'єкт прав

План:

- 1. Поняття і система речових прав.**
- 2. Поняття і класифікація речей**

1. Поняття і система речових прав.

У цивільному праві одним із найважливіших завдань є розподіл майнових благ, насамперед речей, якими володіє те чи інше суспільство, між окремими особами. Речі є або можуть бути предметом юридичного панування особи.

Сукупність правових норм, які надають суб'єкту права в особистих інтересах постійно і безпосередньо, повністю або частково юридичне панування над будь-якою річчю, називається речовим правом.

Оскільки речове право має об'єктом річ, матеріальний предмет, а на річ може посягнути кожний, воно і захищається позовом проти будь-якого порушника права. Тому речове право користується абсолютним захистом — *actio in rem* (тобто проти будь-якого порушника).

Римські юристи класичного періоду визначили групи правових норм, які регулюють такі речово-правові відносини.

1. Норми права, які регулюють майнові відносини протягом життя людини:

- а) норми права, які надають конкретним особам право викорис-товувати в своїх інтересах деякі речі (право власності, право на чужі речі);
- б) норми права, які надають окремим особам право вимагати від інших осіб вчинення конкретних дій (зобов'язальне право).

2. Норми права, які регулюють майнові відносини, пов'язані зі смертю суб'єкта (спадкове право). Отже, речове право за змістом і обсягом поділяється на:

- а) право власності;
- б) право на чужі речі:
 - право обмеженого користування чужою річчю (сервітути);
 - право розпорядження чужою річчю (заставне право).

3. Спадкове право.

2. Поняття і класифікація речей

Природна система речових прав розкривається через поняття *res* (річ).

Річ — це частина природи, не має значення живої чи неживої, ізольованої просторово або фізично, або невіддільна від інших частин природи і яка є предметом юридичного панування особи.

Римський юрист Гай проводив класифікацію речей таким чином: “Основний поділ речей зводиться до двох категорій, а саме: одні речі є речами божественного права, інші — людського права”.

Речі, які були речами божественного права, поділялися на священні і релігійні. Визнання того, що річ належить божеству, позбавляло її здатності бути об’єктом особистої власності і такі речі вилучалися з обігу.

Речі священні: речі, присвячені богам (*res sacrae*), храми і вівтарі тощо, а також речі, що перебувають під заступництвом богів — міські стіни міста Рима.

Речі релігійні (*res religiosae*) — кладовища, могили тощо. Гай зазначав: “Речі, що стосуються людського права, поділяються на публічні та приватні”.

Публічні речі — це речі, суб’єктом права на які є римські громадяни. Вони поділялися на кілька категорій залежно від їх функцій:

- 1) речі загального (громадського) користування, які використовувалися членами суспільства для своєї користі і для розвитку суспільного життя громадян (річки, моря, порти, дороги, громадські стадіони, бібліотеки тощо);
- 2) речі, які служать специфічним цілям держави, які вилучені з безпосереднього користування громадян (казна, військове спорядження, тюрми, фортеці тощо);
- 3) речі, які є предметом комерційної діяльності держави (державний земельний фонд, державні раби тощо).

Гай уточнював: “Приватні речі — це ті, що належать окремим людям. Приватні речі — це ті, якими члени суспільства володіють як приватні особи”. Найважливішим і суто римським розмежуванням речей на окремі види є їх поділ на манципні та неманципні (*res mancipi et res mancipi*).

До манципних речей римляни зараховували землю, рабів, робочу худобу і земельні сервітути — найважливіші і найцінніші речі в господарстві.

Неманципні речі — всі інші речі.

Різниця між цими групами речей полягала у способі відчуження. Неманципні речі відчужувалися шляхом простої передачі — *traditio*, в той час

як для відчуження манципних речей вимагалось виконання певних ритуальних дій, урочисто, в присутності свідків.

Поділ речей на манципні та неманципні зберігався до початку імперії. Рухомі і нерухомі (*res mobiles, res immobiles*).

Рухомі речі — це речі, які могли змінити своє положення в просторі без зменшення своєї цінності і пошкоджень (тварини, раби, домашній скарб тощо).

Нерухомі речі — це речі, які при переміщенні в просторі втрачають свою цінність (земля, будинки, ліс).

Споживні і неспоживні. Споживні речі — це ті речі, які в процесі їх використання втрачають повністю або частково свої споживні якості (продукти харчування, корм для тварин, будівельні матеріали тощо).

Неспоживні речі — це речі, які при використанні їх не за призначенням втрачають свою початкову сутність (землі, будівлі, одяг).

Тілесні і безтілесні. Тілесні речі — це ті речі, які ми бачимо й відчуваємо, речі, що мають матеріальну субстанцію (земля, худоба, будинок тощо).

Безтілесні — це речі, які існують у нашій уяві, абстрактні речі. Це навіть не речі, а швидше права (право спадкування, сервітути, право вимоги тощо).

Подільні і неподільні речі. Подільні речі — це ті речі, які не змінюють свого господарського призначення в результаті їх поділу (земельні ділянки тощо). Гай стверджував: “Кожна окрема їх частина являє собою попередню тільки в зменшеному обсязі”.

Неподільні речі — з правової точки зору, це ті речі, які в результаті їх поділу втрачають своє призначення, цілісність (раб, тварина тощо).

Головні речі і приладдя. Головна річ визначається як частина речі, яка містить у собі ознаки цілої речі.

Приладдя — це ті складові головної речі, які здійснюють господарське призначення, бо перебувають у залежності від головної речі (наприклад, музичний інструмент та футляр до нього).

Індивідуальні і родові. Індивідуальні речі — це ті речі, які цінні своєю індивідуальністю, речі унікальні, єдині у своєму роді (скульптури, картини тощо).

Родові речі — це речі, цінність яких визначається за їх родом і кількістю, яких в природі існує багато.

Безхазяйні речі (нічийні) і речі, які перебувають у правовому володінні. Безхазяйні речі — це ті речі, які на цей час нікому не належать і належати не можуть (звір у лісі, риба в морі, птахи у небі).

Речі в правовому володінні — це речі, які мають конкретного господаря.

Речі, які перебувають в обігу — це ті речі, які можуть належати кожному.

Речі, які виведені з обігу — це ті, які не можуть бути предметом цивільно-правових угод (речі, які є державною власністю).

Речі, які обмежені у цивільному обігу — це ліки, зброя.

Виокремлюють також заборонені речі — ті, які державою заборонені у цивільному обігу (книги про магію, отрути).

Прості, змістовні, збиральні речі. Прості речі — речі, елементи яких не мають самостійного значення, речі, створені з єдиного матеріалу (раб, тварина, дорогоцінне каміння).

Змістовні речі — функціонально-конкретні одиниці, які об'єднують у собі самостійні частини (будівля).

Збиральні — речі, що складаються з предметів, які утримують свою індивідуальність, але сприймаються як складові одного цілого (театр, комерційне підприємство, хор).

Плоди, продукція, доходи. Плоди — продукти органічного розвитку і живі (тварина), і неживі речі (врожай).

Продукція — все те, що отримано в результаті вибіркового використання речі (продукти, вирощування тварин).

Доходи — плоди, які ми отримуємо з речі в результаті юридичних угод (цивільні плоди). Дохід — це грошове надходження від речі.

Тема № 8 Власність.

План:

- 1. Поняття власності.**
- 2. Зміст і поняття права власності.**
- 3. Способи набуття права власності**

1. Поняття власності

Власність (*dominium proprietatis*) — це найповніше і повністю безконтрольне право користуватися і розпоряджатися своєю річчю, захищене від будь-якого втручання з боку інших осіб.

Власність — ставлення людини до речі, що їй належить, як до своєї. Власник має найширші розпорядні повноваження, він може подарувати, викинути, продати річ, що йому належить. У власності немає кінцевого терміну, оскільки тимчасової власності не існує.

Поняття “власність” використовується як економічна і юридична категорія. Власність як економічна категорія — це загальне відношення щодо привласнення особою предметів природи і предметів, створених людською працею. Економічні відносини власності можуть бути і стають об’єктом державно-правового регулювання. В результаті юридично оформлені економічні відносини власності стають власністю в юридичному сенсі слова. Держава встановлює певну систему юридичних норм, які закріплюють і регулюють відносини щодо володіння матеріальними цінностями, а також щодо їх використання і розпорядження. Ця сукупність норм права становить юридичний інститут власності.

2. Зміст і поняття права власності. Його види

Обсяг і межі права власності римські юристи визначали за допомогою повноважень власника. Сукупність цих повноважень і становить сутність права власності. Тобто зміст права власності розкривається через сукупність виключних повноважень власника:

- право володіння (jus possessionis);
- право користування (jus utendi);
- право розпорядження (jus abutendi)',
- право одержувати прибутки (jus fruendi);
- право захисту (jus vindicandi).

Право володіння — це одна із складових права власності, яка означає можливість юридичного панування над річчю.

Право користування — суттєва частина права власності, власник використовує свою річ для власних потреб, тобто він використовує корисні фізичні і духовні якості речі.

Право розпорядження вступає в силу, коли власник змінює правову долю речі. Власник має право розпоряджатися річчю на власний розсуд.

Сукупно всі три правомочності (відома тріада) є змістом права власності. Право власності — це виключне право особи володіти, користуватися і розпоряджатися річчю згідно зі своїми інтересами.

Види права власності:

- а) квіритська власність;
- б) державна власність;
- в) власність перегринів;
- г) власність провінцій;
- г) спільна власність;
- д) приватна власність;
- е) священна власність;
- є) преторська, або бонітарна власність (власність добросовісного володаря).

3. Способи набуття права власності

Право власності, як і інші цивільні правовідносини, виникає на підставі норм права, оскільки воно належить до таких суб'єктивних прав, які можуть

виникати лише за наявності конкретного юридичного факту або сукупності юридичних фактів.

Правові факти, з настанням яких особа набуває права власності, називаються правомірним способом набуття права власності, а ті факти, які є підставою для набуття права власності, називаються титулом набувача (покупця). Приватна власність не може виникнути без існування законних способів набуття (купівлі) приватної власності.

Речі, набуті у такий спосіб, який не передбачався правом, не стають власністю набувача.

Є такі способи набуття права власності: первісні (оригінальні) і похідні. Первісний — це такий спосіб, коли право власності на річ виникає вперше, оскільки раніше річ не була ні в чийй власності.

До первісних способів набуття права власності належать:

- захоплення нічийних речей;
- перероблення речей;
- прирощення;
- давність володіння.

Оскупатіо — захоплення нічийної речі (річ, яка нікому не належала), заволодіння безгосподарною річчю з бажанням привласнити її собі. Такими речами могли бути як рухомі, так і нерухомі речі; речі, які ніколи нікому не належали; речі, які належали переможеному ворогу римської держави; речі, покинуті самим господарем (derelictio).

Від покинутих речей належить відрізняти речі загублені. В такому разі право власності не втрачалось, втрачалось лише фактичне володіння. Той, хто знаходив річ, не ставав власником.

Особливим видом захоплення є знайдення скарбу. Скарб (thesaurus) — це навмисно приховані цінності, власник яких не може бути встановлений або на підставі закону втратив на них своє право. За розпорядженням імператора Адріана половина скарбу мала належати власнику ділянки, а половина — тому, хто цей скарб знайшов.

Ще одним способом набуття права власності було створення нової речі для себе з чужих матеріалів або перероблення речей (*specificatio*).

Прирощення (*accessio*) — збільшення об'єкта власності. За такого способу виникає органічне з'єднання нової речі зі старою в одну річ, яка за природним правом могла належати іншому власнику. Прирощення може бути природним або результатом дій людини.

До прирощення щодо дій людини належать:

1) змішування сипучих тіл (*comittio*) — з'єднання речей різних власників в одну річ. Слід розрізняти два випадки:

а) роз'єднання неможливе: кожен має право на одержання тієї кількості, яка відповідає його частині;

б) роз'єднання можливе: кожен може одержати своє;

2) злиття (*confusio*) — поєднання в одну масу речей, які належать різним власникам. Об'єктом злиття є рідини або ті речі, які можуть мати рідкий стан (наприклад, золото, срібло, олово). Злиття може бути проведене на підставі угоди або за односторонньою волею (*specificatio*).

При випадковому злитті існувало таке правило:

1) якщо роз'єднання було можливим, то кожний міг відділити свій матеріал;

2) якщо роз'єднання не було можливим, власники ставали спів-власниками, тобто виникала загальна власність у пропорційних частинах:

- забудова постійних будівель, насадження дерев, посівів. Різниця між будівлею і насадженням та посівом полягала в тому, що власність на будівельні матеріали власник не втрачав, одержував відповідну винагороду і відшкодування збитків; рослина, яка пустила коріння в чужу землю, назавжди виходила зі сфери володіння попереднього власника;

- сполучення рухомих речей. Головною річчю визнавалася та річ, яка становила фізичну основу нової речі; додаткова річ по-діляла долю головної речі (наприклад, коштовний камінь у золотій оправі).

До природного приросту належали річні наноси, зокрема:

- намив (alluvia) буває на земельних ділянках, розташованих уздовж берегів річки. Річка поступово з верхньої ділянки на-носить землю на нижчу, створюючи часто великі обмілини затечією, від чого непомітно збільшується одна ділянка і зменшується інша;
- відрив (avulsio) має місце тоді, коли сильна течія річки наливає і відриває частини землі від одного берега і приносить їх до іншого. В цьому випадку, як і при намиві, одна ділянка збільшується за рахунок іншої;
- покинуте русло річки — річка змінює свою течію. Покинуте русло стає власністю володільців ділянок, які розташовані вздовж берегів покинутого русла. Межа проходить по середині русла;
- острів, що створюється на річці, збільшує берегові ділянки.

Межа проходить по середині русла.

За давністю володіння можна було набути майно, яке належало до будь-якої форми власності, крім тих речей, які вилучені з цивільного обігу. Для набуття права власності за давністю володіння потрібно, щоб пройшов певний термін давності володіння, встановлений законом.

На рухомі речі — один рік, а на нерухомі — два роки (про це було записано в Законах XII таблиць). У праві Юстиніана також були встановлені терміни набуття права власності: три роки — для рухомого майна і десять — для нерухомого.

Похідний — це такий спосіб, коли право власності виникало в результаті переходу власності від іншого власника, тобто право набувача базується на праві попереднього власника. Такими способами є:

traditio, присудження, вимога закону, розпорядження на випадок смерті.

Traditio — це передача однією особою іншій фактичного володіння річчю з метою передачі права власності на річ.

Існували такі умови:

- 1) дійсність — фактична передача речі;
- 2) основа — взаємна воля, бажання, наміри сторін;
- 3) відсутність заборони на відчуження власності;

4) легітимність — право на відчуження.

Присудження як спосіб набуття права власності виникає на підставі судового рішення. Так, суддя може встановити для попереднього власника права власності на частину речі.

Вимога закону. Іноді власність переходить від одних осіб до інших згідно з приписом закону.

Розпорядження на випадок смерті. Цей спосіб мав і має місце при складанні заповіту на майно заповідача.

Втрата і захист права власності. Втрата — це припинення права власності в однієї особи і виникнення цього права в іншій.

Найбільш природними способами припинення права власності римські юристи вважали:

- смерть власника (суб'єкта);
- зникнення речі (об'єкта);
- добровільну відмову власника від права на річ, що йому належить;
- припинення поза волею власника (крадіжка, фізична втрата речі, що йому належить);
- припинення в результаті приватно-правових угод, зникнення держави, за законом.

Захист права власності. Власність захищається різними правовими способами залежно від наявності речі у власника. Власнику надавалися такі речово-правові позови:

- 1) віндикаційний;
- 2) негаторний;
- 3) прогібіторний;
- 4) публіціанський;
- 5) особистий.

Віндикаційний позов отримав назву від “vin dicere”, що в перекладі з латинської означає “застосовую силу”. Він надається власнику для застосування сили для витребування речі, володіння якою було ним втрачене.

Це позов неволодіючого власника до володіючого невластника. Відповідно позивачем у віндикаційному процесі виступав власник, у якого вкрадено річ, а відповідачем — будь-яка третя особа, яка утримувала річ.

Негаторний позов (позов про заперечення) надавався власнику, коли річ залишалась в його фактичному володінні, але хтось заважав йому розпоряджатися нею.

Прогібіторний позов — це позов про порушення права володіння, яке може виникнути в майбутньому.

Публіціанський позов — це позов, спрямований на захист добросовісного власника.

З часом два останніх позови зливаються з двома першими.

Особисті (персональні) позови:

- а) позов про упорядкування і захист власності у відносинах між сусідами;
- б) позов про утримання дощової вологи: хазяїн ділянки, що розташована вгорі, не на користь хазяїна ділянки, що розташована внизу, змінює природний стік води;
- в) позов про збирання плодів: право виходити на сусідську ділянку для того, щоб зібрати плоди, які впали з дерева, яке росте на межі сусідських ділянок;
- г) гарантія на випадок загрози шкоди;
- г) повідомлення про проведення робіт;
- д) інтердикт про обрізання дерев — це розпорядження претора, який уповноважує власника нерухомості самостійно обрізати гілки дерева, що ростуть на сусідній ділянці, які нависають над його ділянкою не менше ніж на п'ять футів.

Тема 9. Володіння

План:

1. Поняття володіння

2. Види володіння.

3. Набуття володіння

4. Втрата володіння

5. Захист володіння

1. Поняття володіння

Незважаючи на те що терміни “володіння” і “власність” використовуються в повсякденній мові як тотожні поняття, володіння не є синонімом власності. Володіння — це історичний попередник права власності і є основою, з якої постає інститут власності. В стародавньому цивільному праві категорія володіння відповідала поняттю *usus*. Під ним розуміли користування річчю. Володілець і власник поєдналися в одне ціле в цивільному праві, і тоді говорили про володіючого власника. Користування річчю забезпечувало особі безпосереднє панування над нею.

Приблизно з III ст. до н. е. почало формуватися поняття “володіння” в тому значенні, в якому його розуміла класична римська юриспруденція, тобто володіння, не пов’язане з правом власності.

Володіння (*possessio*) — це реальне утримання речі, поєднане з наміром ставитися до неї, як до своєї, забезпечене юридичним захистом.

Під володінням почали розуміти фактичне становище, в силу якого суб’єкт матеріально утримує річ незалежно від того, чи має він на це право. Отже, володіння може бути наслідком як власності, так і добросовісного набуття від невластника, а також у результаті договору найму, договору зберігання, протиправної дії (крадіжка) тощо.

На думку римських юристів, юридичне володіння включало в себе два елементи:

- 1) суб’єктивний — фактичне, реальне володіння річчю (*corpus possessionis*),
- 2) об’єктивний — намір володіти річчю для себе (*animus possessio*).

Перший елемент (суб’єктивний), який лежав в основі володіння, означав наявність у володільця речі в будинку чи дворі.

Другий елемент (об'єктивний) юридичного володіння — це намір володіти річчю для самого себе, коли володілець ставиться до неї, як до своєї, і панує над нею як власник.

З джерел римського права випливає, що володільцем була лише та особа, яка виявила волю, бажання привласнити собі річ, яка нікому не належить. Отже, не будь-яке реальне, фактичне утримання речі є володінням, а лише те, яке ґрунтується на волі володільця. Така воля може бути лише у справжнього власника і особи, яка, помилившись, вважає себе за власника, хоч насправді таким не є (такою особою може бути добросовісний володілець).

Якщо хтось фактично володіє річчю, але в нього немає бажання мати її виключно для себе, якщо річ утримується тільки для якоїсь певної мети, то в такому випадку матиме місце не володіння, а просте тримання речі (*detentio*). Отже, володіння можна визначити як фактичне утримання речі з наміром вважати її своєю, а тримання — це фактичне утримання речі без наміру вважати її своєю.

Володіння як фактичне ставлення особи до речі є дійсним проявом права власності. Проте володіння може проявлятися і незалежно від права власності. Володіння не має нічого спільного з власністю. Значення володіння в цивільному праві зводилося до такого:

- 1) володіння річчю є необхідною умовою для того, щоб власник міг користуватися своєю власністю;
- 2) володіння у римському праві є складовим елементом майже всіх способів набуття права власності;
- 3) володіння річчю само по собі, незалежно від права власності на неї частокористується юридичним захистом.

2. Види володіння

Римське право розрізняло кілька видів володіння.

1. Цивільне володіння (*possessio civilis*). Цей вид володіння з'явився тоді, коли не було права власності на землю. Оскільки земля вважалася спільним майном

усіх громадян Римської імперії, то ж було дозволено захоплювати пустуючі або покинуті ким-небудь землі для подальшої обробки. Вважалося, що домоволоділець, захоплюючи землю, володіє нею для своєї сім'ї. У Законах XII таблиць вказувалося, що володілець землі, обробляючи її протягом двох років, перетворюється на власника землі.

2. Законне володіння — це володіння, набуте будь-якою особою дозволеним способом, наприклад, шляхом передачі, купівлі тощо.

3. Незаконне володіння — це володіння, набуте недозволеним способом, наприклад, шляхом насильства, обману, таємного викрадення тощо. Незаконне володіння може бути двох видів: добросовісне і недобросовісне. Добросовісне володіння мало місце лише тоді, коли володілець речі не знав і не повинен був знати, що він не має правомірного володіння (наприклад, крадена, річ куплена на базарі).

Недобросовісне володіння означає, що володар знає і повинен знати, що він не має права володіння на цю річ (наприклад, злодій).

Суб'єктами володіння могли бути лише ті особи, які були дієздатними. Такими не могли бути діти, молодші семи років, божевільні, юридичні особи тощо. Однак допускалося набуття володіння і володіння за осіб, дієздатність яких була обмежена, через представника.

Об'єктом володіння могли бути тільки ті речі, які перебували у цивільному обігу. Одночасне володіння кількох осіб однією річчю було неможливим, але було можливе володіння нею в ідеальних частинах, так зване загальне володіння.

3. Набуття володіння

Юридичне володіння встановлювалося завдяки об'єктивному і суб'єктивному елементам. Володіння набувають по-різному, але обов'язковою умовою є бажання придбати річ для себе і дія, яка встановлювала фактичне панування над річчю.

Джерела римського права вказують на цілий ряд різних вимог щодо придбання різних речей. Володіння річчю може бути набуте безпосередньо шляхом її окупації (ocupatio) або одержанням її від іншого, тобто шляхом простої передачі (traditio). Ці вимоги зводяться до того, щоб юридичне володіння полягало у встановленні такого відношення особи до речі, за якого особа мала можливість розпоряджатися річчю на свій розсуд без будь-якого стороннього втручання.

Володіння могло набуватися через представника, тобто особу, яка набула володіння від імені набувача. Для набуття через представника потрібні були такі умови:

- 1) представник повинен мати повноваження набути володіння для іншої особи;
- 2) представник повинен мати намір набути річ не для себе, а для одержувача;
- 3) представник повинен одержати річ у свою фактичну владу.

4. Втрата володіння

Володіння припиняється або з втратою фактичного панування, або при небажанні в подальшому володіти річчю для себе. При добровільному припиненні володіння вимагалася втрата обох факторів: фактичного панування і намірів. Для недобровільної втрати володіння достатньо було втратити фактичне володіння над річчю.

Володіння припинялося зі смертю володільця, вилученням об'єкта володіння з цивільного обігу і при загибелі самої речі. Володіння в спадщину не переходить, для спадкоємця вимагається новий вступ у володіння.

Володіння при представництві втрачалось у всіх вказаних випадках, тобто з волі володільця, з його смертю, при загубленні речі або вилученні її з цивільного обігу. Втрата володіння представником вела до втрати володіння для того, кого він представляє, тільки тоді, коли сам власник не міг перешкодити цьому.

5. Захист володіння

Захист володіння здійснювався не у формі судових розглядів, а за допомогою преторських наказів (*interdictum*), які давали хід особливому інтердиктному захисту.

Захист адміністративними засобами давав можливість показувати, що володіння — це речове право, яке належить суб'єкту права як повноправному члену публічного суспільства і об'єкту адміністративного управління.

Характерною рисою інтердиктного захисту є неможливість при спорі про володіння порушувати питання про право володіння. Претор встановлював лише факт володіння і факт його порушення. Рішення претора було неостаннім, сторони могли його оскаржити. Захист володіння мав попередній (провізорний) характер.

Особа, яка програла спір, могла пізніше пред'явити до відповідача віндикаційний позов. Довівши своє право власності на річ, ця особа отримувала річ з рук того, хто виграв у попередньому спорі, фактичного володільця.

Преторський захист, який був заснований на виявленні фактів володіння і його порушення, в римському праві мав назву посесорного захисту (*possessorium*).

Для захисту володіння використовувалися три групи володарських інтердиктів.

1. Інтердикти, спрямовані на утримання діючого володіння. В цю групу входили два види інтердиктів: для утримання володіння нерухомими і рухомими речами.
2. Інтердикти про повернення насильно або таємно викраденої речі. Ця група включає в себе інтердикт захисту нерухомості володільця, яка була насильно відібрана.
3. Інтердикти про встановлення володіння вперше.

Крім того, існували інтердикти, спрямовані на захист добросовісного володіння, так звані публіціанські позови.

Інтердикт для утримання володіння нерухомими речами застосовувався у таких випадках:

а) при вирішенні питання про наявність існуючого стану речі і закріпленні її стану, наприклад, при виникненні спорів про право на земельні ділянки часто виникало питання, хто власник, а хто просто володілець, і це питання фіксувалося у преторській формулі;

б) при передачі володільцем всього неволодіючій стороні;

в) при розгляді, що мав характер штрафного позову. Це мало місце тоді, коли якась особа посягала на володіння іншої, перешкоджаючи власнику здійснювати своє право (сусід викинув сміття на сусідню земельну ділянку).

Обидва інтердикти є заборонними і двосторонніми. Інтердикт для захисту володільця нерухомого майна, насильно позбавленого володіння, представляє юридичному володільцю нерухомості насильно позбавлене володіння.

Підставою для цього інтердикту могло бути насильство над володільцем або його представником. Насильство проявляється у недопущенні його до земельної ділянки або у вигнанні його із земельної ділянки. Позивачем була особа, яка втратила володіння. Позовні претензії могли бути пред'явлені нею протягом року з дня порушення права.

Відповідачем була особа, винна в насильстві. Відповідача при цьому інтердикті присуджували до повернення земельної ділянки зі всіма її плодами і відшкодованими збитками.

Основою для пред'явлення інтердикту для захисту особи, яка надає свою річ у володіння іншій особі за вимогою, слугувала відмова особи повернути річ після першої вимоги господаря.

Публіціанський позов надавався особі, яка була добросовісним володільцем. Умовами для надання такого захисту були:

1) добросовісність володіння, набутого за давністю. За публіціанським позовом добросовісний володілець отримував захист лише від недобросовісного володільця;

2) законний спосіб набуття володіння.

Тема № 9 Право на чужі речі.

План.

- 1. Поняття і види прав на чужі речі.**
- 2. Поняття і види сервітутів.**
- 3. Виникнення, припинення і захист сервітутів.**
- 4. Особливі види сервітутів: емфітевзис і суперфіцій.**
- 5. Заставне право.**

1. Поняття і види прав на чужі речі

Крім виключного (ексклюзивного) права власності і володіння, римські юристи розробили цілий ряд прав на речі з обмеженим змістом повноважень або речове право на чужу річ (*jure in re aliene*).

Як і право власності, право на чужі речі є абсолютним речовим правом, тому що об'єктом цих прав були речі, і ці права захищались від будь-якого порушника. На річ, яка належала на праві власності одній особі, інша особа мала таке саме речове право, але обмежене за своїм змістом.

Права на чужі речі виникли в давні часи, поступово розвиваючись, утворили особливі групи повноважень різного змісту. У класичному римському праві права на чужі речі включали такі правові інститути, як: сервітути, емфітевзис, суперфіцій і заставне право.

2. Поняття і види сервітутів

Сервітут (*servitus*) — це речове право користування чужою річчю в одних або кількох відносинах. Поява сервітутів була пов'язана з появою приватної власності на землю. Існували, наприклад, земельні наділи, які не мали водоймища або виходу до загального шляху.

В цьому випадку виникала необхідність закріпити за власниками таких “збиткових” наділів право користуватися водою з водоймища сусіднього

наділу, проходити через сусідську ділянку для виходу на загальний шлях. Так виникла потреба в користуванні чужою землею, що називається сервітутом.

На прикладі, який ми розглянули, власник наділу, що мав водойм, обмежувався у правах, а сам земельний наділ слугував на користь земельного наділу, на якому не було води.

Сервітут — це відносини, за яких земельна ділянка, річ не тільки служить своєму власнику, а й використовується для економічних вигод сусіднього земельного наділу.

Сервітут — це право на часткове користування річчю у суворо визначеному відношенні. Режим прав на чужі речі був неоднаковим.

Ці права за обсягом і змістом істотно різнилися, хоча й мали багато спільного. Так, земельні сервітути мали багато спільного з емфітевзисом і суперфіцієм, проте вони й істотно відрізнялися один від одного.

Значними були відмінності і в обсязі прав.

Суб'єкт сервітуту мав право користуватися чужою землею в одних або кількох відносинах, а суб'єкт емфітевзису і суперфіція користувався земельним наділом в повному обсязі.

Отже, сервітутне право — це будь-яке дозволене звичаєм, законом або приватноправовою згодою користування або розпоряджання чужою річчю без права пошкодження самої речі.

У сервітутному праві предметом є не дії осіб, а сама річ. Тому суб'єкт сервітутного права зберігав свої права користування річчю у тому чи іншому відношенні незалежно від зміни власника цієї речі.

У наведеному прикладі зміна власника земельного наділу не припиняла дії сервітутного права.

Сервітути встановлювалися або для створення певних вигод при експлуатації земельної ділянки (земельні сервітути), або на користь певних осіб (особисті сервітути).

Сервітути, які стосувалися землі, називалися земельними або предільними. Земельні сервітути — це речові права на чужі земельні ділянки, що межують

з якою-небудь земельною ділянкою і призначені для її користі. Отже, обов'язковою була наявність двох ділянок:

пануючої й обслуговуючої. Земельні сервітути були постійними, їх власники могли змінюватися, а сервітути залишалися.

Римське право для всіх земельних сервітутів встановлювало такі вимоги:

- 1) обслуговуюча ділянка мала бути корисною для будь-якого власника пануючої ділянки;
- 2) ділянки мали бути поряд;
- 3) обслуговуюча ділянка мала бути здатною забезпечувати своїми вигодами, перевагами, природними ресурсами постійну, а не термінову потребу пануючого наділу;
- 4) заміна суб'єктів сервітутних відносин не припиняла дії сервітуту;
- 5) земельний сервітут належав особі як власнику земельної ділянки;
- 6) користування сервітутами було суворо визначеним і обмеженим;
- 7) необхідно було зберігати інтереси обслуговуючої ділянки;
- 8) не можна було встановлювати сервітут, який погіршував би властивості ділянки.

Залежно від видів земельних ділянок земельні сервітути поділялись на сільські та міські. Якщо предметом сервітуту була земля сільськогосподарського призначення, то сервітут був сільським. Якщо право користування чужою землею було спрямоване на міську землю, то сервітут був міським. До земельних сільських сервітутів належали дорожні й водні сервітути.

До дорожніх сервітутів належали: право проходу пішки, проїзду на коні або на носилках, право прогону худоби, проїзду возом з вантажем.

Водні сервітути — це право проведення води, право черпати воду з чужого джерела, право вигону худоби на водопій.

Крім вказаних, існували також сервітути на добування глини, піску, вапна. З розвитком Риму виникли міські сервітути, до яких зараховували:

- а) право робити собі дах або навіс, втручаючись при цьому в повітряний простір сусіда;
- б) право спирати балку на чужу стіну;
- в) право стоку дощової води;
- г) право спуску води;
- ґ) право вимагати, щоб не був зіпсований загальний вид;
- д) право вимагати не забудовувати вікна;
- е) право зводити будівлі не вище встановленої висоти.

Особисті сервітути — це право користування чужою річчю в інтересах конкретної особи. Цей вид сервітуту відрізнявся від земельних об'єктом, суб'єктом і строками.

Об'єкт земельних сервітутів — земля, особистих — інші речі; суб'єкт земельного сервітуту — власник пануючого земельного наділу, особистого — особа, на користь якої сервітут встановлений. Особисті сервітути не підлягали відчужуванню, оскільки їх встановлювали в інтересах конкретної особи, а не когось іншого.

Земельні сервітути не обмежувалися строками, а особисті сервітути, як правило, були довічними або укладалися на строк існування юридичної особи.

Основними видами особистих сервітутів були:

ususfructus, usus, habitatio, operae servorum.

Usufructus — узуфрукт — це повне право користування чужою річчю та її плодами без зміни її субстанції.

Предметом узуфрукту могли бути як рухомі, так і нерухомі речі.

Узуфрукт встановлювався довічно або на певний термін і припинявся зі смертю узуфруктуарія, не переходячи в спадщину.

Узуфруктуарій мав право на одержання всіх прибутків (в натурі або грошима), міг своє право передати іншій особі, був зобов'язаний користуватися річчю добросовісно і з належною турботою, відповідав за будь-яку вину, був зобов'язаний сплачувати податки і нести всі повинності.

На відміну від інших сервітутів, узуфрукт міг поділятися і міг належати у частках кільком особам.

Usus — узус особисте право користування чужою річчю без отримання прибутків. За своїм змістом узус більш обмежений, ніж узуфрукт. Узуарій міг лише користуватися чужою річчю, проте не мав права одержувати доходи від неї. Наприклад, він міг користуватися садом сам в міру своїх потреб, але не міг продавати плоди, вони належали власнику.

Habitatio — проживання — це довічне право жити в чужому будинку або в його частині. Такому мешканцю надавалося право здавати в найм приміщення, яке відводилось для нього під житло.

Operae servorum — довічне право на послуги чужих рабів або тварин. Це право підпорядковувалося тим самим правилам, що і право жити в чужому будинку.

3. Виникнення, припинення і захист сервітутів.

Підставами для виникнення сервітутів могли бути: заповіт, договір, давність користування, судові рішення та закон.

Шляхом заповіту і укладення договору встановити сервітут міг лише власник речі. Сервітути встановлювалися в заповіті спадкодавця. За нормами цивільного права всі сервітути встановлювалися шляхом відторгнення права, а сільські сервітути ще й шляхом емансипації.

Власник земельної ділянки при відчуженні землі міг придбати для себе сервітут на відчужену річ шляхом додаткової угоди до договору купівлі-продажу.

У період імперії сервітути встановлювалися шляхом традиції, тобто передачі володіння сервітутом. Сервітути на провінційні землі встановлювалися шляхом простої згоди із застосуванням стипуляції.

Давність користування. За Законами XII таблиць сервітут міг бути придбаний за давністю його користування (протягом двох років). У праві Юстиніана набувальна давність застосовувалася за умови, щоб володіння

сервітутом не було насильним, таємним, що зловживали довірою, тобто вимагалася добросовісність та сумлінність.

Строк користування було встановлено в 10 років — між присутніми і 20 років — між відсутніми.

На підставі судового рішення сервітут міг бути встановлений на основі судового рішення при поділі спільного майна. В цьому разі визнавалася господарська необхідність або право справедливості інших осіб на користування чужою власністю.

В силу приписів закону сервітут встановлювався у таких випадках:

- а) батько мав право на користування всім майном підвладних дітей;
- б) чоловік, який мав дітей, міг користуватись приданим жінки при розірванні шлюбу з її вини;
- в) один з подружжя, вступивши в другий шлюб, одержував сервітут на майно померлого подружжя від першого шлюбу.

Припинення сервітутів мало своїм наслідком відновлення в повному обсязі права власності. Сервітут міг припинитися в разі поєднання в одній особі власників пануючого і обслуговуючого земельних наділів. Речові та особисті сервітути могли припинятися або шляхом відмови правомочної особи, або шляхом тривалого невикористання — особливого виду погашуваної давності. Особисті сервітути припинялися зі смертю правомочної особи або зменшенням її правоздатності.

Захист сервітутів. Для захисту сервітутів слугував позов, який мав назву “конфесорний” (*actio confessoria*), що не тільки поновлював порушені права користувача сервітуту, а й забезпечував відшкодування йому збитків, а також перешкоджав порушенню прав позивача у майбутньому.

Деякі сервітути захищалися за допомогою інтердиктів як посесорних засобів захисту власників.

4. Особливі види сервітутів: емфітевзис і суперфіцій

Емфітевзис (emphyteusis) — довгострокове відчужуване і успадковуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення.

Об'єктом емфітевзису були сільськогосподарські землі, які передавалися для обробітку в разі виробництва сільськогосподарської продукції. Встановлювався емфітевзис договором та іншими правочинами між власником землі і орендарем (емфітевта).

Суб'єкт емфітевзису (емфітевта) мав право:

- користуватися земельною ділянкою і добувати плоди, які з моменту відокремлення ставали його власністю;
- змінювати характер ділянки за збереження умови не погіршувати її;
- на свій розсуд довільно розпоряджатися ділянкою, поступатися своїм правом іншій особі, встановлювати сервітути, закладати ділянку, складати заповіт;
- захищати своє право.

Обов'язки емфітевти полягали в добросовісному і сумлінному веденні господарства, сплаті всіх податків і виконанні всіх повинностей.

Емфітевзис припинявся в таких випадках:

- набуття емфітевтою права власності на орендовану ділянку;
- порушення своїх обов'язків, погіршення ділянки;
- несплати орендної плати та податків і невиконання повинностей;
- якщо стороння особа набула шляхом давності право власності на ділянку, що орендувалася.

Захист прав емфітевти здійснювався тими самими способами, що і захист власності. Крім того, для захисту своїх прав емфітевта міг скористатися особливим позовом *actio vectigalis* (вектигальний позов), а також усіма володільницькими (власницькими) інтердиктами.

Суперфіцій (superficies) — довгострокове, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею для забудови. Суперфіцій, як і емфітевзис, був правом на оренду землі з тією лише різницею, що земля за суперфецієм орендувалася під будівлю, для задоволення житлових потреб.

Суперфіціарій отримував право користуватися і розпоряджатися будинком чи іншою спорудою на свій розсуд, мав змогу їх продати, подарувати, обміняти, здати в найм, встановити на них заклад (заставу) і сервітути. Права суперфіція переходили в спадщину.

Суперфіціарій зобов'язаний був сплачувати орендну плату власнику землі, а державі — встановлені податки та інші платежі.

Для встановлення суперфіцію необхідна була передача (*traditio*) згідно з договором. Припинявся суперфіцій так само, як і емфітевзис.

Засоби захисту були ті самі, що і у власника. Крім того, існував ще спеціальний інтердикт для захисту суперфіція.

5. Заставне право

Заставне право є різновидом прав на чужі речі. Це один з основних способів забезпечення виконання зобов'язань, які являють собою комплекс правомочностей (повноважень) кредитора майна, виділеного боржником як забезпечення виконання своїх зобов'язань.

Кредитор як володілець заставного права на майно називається заставодержцем (заставодержателем), а боржник, який надає в заставу майно, що йому належить на праві власності, — заставодавцем.

Заставним правом може бути названо будь-яке право на річ, встановлене на користь кредитора, у вигляді забезпечення його на той випадок, якщо кредитор не отримає своєчасного задоволення за рахунок своєї обов'язкової вимоги. Римське заставне право пройшло три історичні форми: фидуціарна угода, ручний заклад, іпотека.

Первісною формою застави була фидуціарна угода, її сутність полягала в тому, що боржник у забезпечення боргу передавав свою річ заставодержателю (фидуціарію) на праві власності з обумовленістю, що у разі задоволення за зобов'язанням закладена річ має бути повернута у власність боржника. В стародавню епоху ця обумовленість мала тільки моральне значення — дотримання свого слова (*fides*).

Якщо боржник не зміг у строк погасити борг, то застава залишалася у власності кредитора. Отже, становище боржника було не вигідним: у разі невиконання ним зобов'язання річ залишалася у власності фідучіарія, навіть якщо сума боргу була меншою від вартості заставної речі.

За такої форми, як ручний заклад, річ передавалася не у власність, а тільки у володіння до отримання задоволення за зобов'язанням.

У разі задоволення за зобов'язанням річ обов'язково треба було повернути. У цій формі ненадійним було становище кредитора: якщо річ ним втрачалася, то він не завжди міг вимагати її повернення.

У класичний період з'являється третя форма застави — іпотека, яка була запозичена з грецького права. Суть іпотеки полягала в тому, що боржник зберігав не тільки право власності на річ, а й право володіння нею. Кредитор мав право вимагати видачі речі лише після того, коли наставав термін сплати боргу.

При іпотеці можна було заставляти річ кільком кредиторам, відступати право вимоги іншому кредитору, продавати заставні речі, але в цьому випадку треба було отримати згоду від останнього кредитора.

Для виникнення заставного права необхідна була наявність трьох факторів:

- 1) боргова вимога, що мала бути забезпечена шляхом застави;
- 2) об'єкт, який підлягав заставі;
- 3) установчий правовий акт.

Заставне право припинялося в разі:

- а) знищення самої речі;
- б) переходу речі у розряд речей, які вилучаються з цивільного обігу;
- в) поєднання в одній особі заставодержця (заставодержателя) і заставодавця;
- г) припинення зобов'язання, для забезпечення якого було встановлено заставу.

Тема № 10 Зобов'язальне право.

План.

1. Поняття і зміст зобов'язання.

2. Види зобов'язань

3. Припинення зобов'язання

4. Наслідки невиконання зобов'язання

1. Поняття і зміст зобов'язання

У цивільному обігу його учасники (фізичні і юридичні особи) обмінюються матеріальними цінностями, грошима; відшкодовують заподіяну майнову та моральну шкоду; переуступають один одному права.

Багатогранність цих відносин, які виникають у подібних випадках, позначається одним терміном — зобов'язання (*obligatio*).

Зобов'язальне право, як і речове, є майновим правом. Але ці інститути відрізняються один від одного. Якщо право власності закріплює належність майна певній особі, то зобов'язання використовується у разі переходу майна від однієї особи до другої. Головна галузь зобов'язань — це сфера обігу.

Основна різниця між речовими і зобов'язальними правами полягає в тому, що характерною ознакою речового права є безпосередній зв'язок особи з річчю, зобов'язальне ж право ніколи не підпорядковує безпосередньо певну річ певній особі, а завжди встановлює відношення між особами.

Джерела римського права визначали зобов'язання таким чином:

“Зобов'язання — це правові ланцюги, якими ми примушуємося щось виконувати за законами нашої держави”.

У зобов'язанні беруть участь, як правило, дві особи: кредитор і боржник.

Кредитор (*creditor*) — це особа, яка має право вимагати здійснення обумовлених дій або утримання від їх здійснення.

Боржник (*debitor*) — це особа, яка зобов'язана здійснювати обумовлену в зобов'язанні дію або утриматися від її здійснення.

Отже, під зобов'язанням розуміли необхідність виконання якихось конкретних дій, а не чогось бажаного. Тому зобов'язання адресовані певній

особі, а не спрямовані на якийсь предмет і передбачають деякі дії щодо цієї особи.

Об'єктом зобов'язального правовідношення є дія. Зобов'язальне право завжди встановлює відносини між двома особами, підкоряючи волю боржника волі кредитора; створюється відповідний юридичний зв'язок між кредитором і боржником. Зобов'язання у вказаному відношенні обмежує природну волю боржника. Становище кредитора і боржника в зобов'язанні взаємопротилежні.

Воля і влада кредитора у зазначеному відношенні розширюються, а воля і влада боржника після виникнення зобов'язання, навпаки, звужуються.

Відносини, що виникали при зобов'язанні, начебто зв'язували осіб, які брали в ньому участь.

Юридична природа цього зв'язку в Римі повсякчасно змінювалася. За Законами XII таблиць кредитор зв'язував неспроможного боржника мотузкою або путами відповідної ваги (до 45 фунтів).

Кредитор міг продати боржника, а якщо було декілька кредиторів, розділити його на частини. Законом Петелія (326 р. до н. е.) це правило було скасовано і особисту екзекуцію замінено майновою. Особа боржника залишалася вільною, за нього відповідало тільки його майно.

Як підкреслював римський юрист Павло, зміст зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашим який-небудь тілесний предмет або який-небудь сервітут, а щоб зв'язати іншого в тому відношенні, щоб він нам що-небудь дав (*dare*), зробив (*facere*), щоб надав (*praestare*).

Тріада дати, зробити або надати визначає зміст зобов'язання. Обов'язок боржника “дати” означає передачу кредитору якоїсь речі у власність або у володіння, або встановлення в інтересах кредитора на річ боржника якого-небудь права. Ця зобов'язальна дія тісно пов'язана з перенесенням речових прав з одного суб'єкта на інший.

Обов'язок “зробити” змушував боржника щось зробити для кредитора (виконати роботу, доручення) або, навпаки, не робити того, чого він міг би

зробити, якщо б не існувало зобов'язання. Тобто одна особа мала здійснити на користь іншої дію, яка мала реальний фізичний зміст.

Обов'язок “надати” поклав на боржника зобов'язання чогось зазнати, перетерпіти (відшкодувати збитки). Тобто боржник зобов'язувався виробити річ і передати її кредитору або відшкодувати, виплатити, повернути те, що було боржником необґрунтовано пошкоджено або отримано.

Змістом зобов'язання є дія, до якої зобов'язаний боржник.

Дія боржника повинна бути можливою і дозволеною, становити майновий інтерес для кредитора. Вона має бути більш-менш точно визначеною, може бути альтернативно надана на вибір кредитора або боржника. Дія зобов'язання може бути як позитивною, так і негативною, тобто утримання від дії.

Зобов'язання — це та юридична форма, за допомогою якої люди задовольняють свої найрізноманітніші вимоги, регулюючи свої потреби.

Отже, зобов'язання — це правові відносини, на підставі яких одна сторона (кредитор) має право вимагати, щоб друга сторона (боржник) щось дала, зробила або надала.

Зобов'язальні права в разі їх порушення користуються самостійним захистом (особистий позов), який відрізняється від захисту речових прав. Особистий позов (*actio in personam*) має місце тоді, коли пред'являються позовні вимоги про те, що певна особа повинна щось дати, зробити або надати. Речовим позовом ми вимагаємо свою річ від будь-якої особи, в якій вона може перебувати.

За римським цивільним правом (*jus civile*) зобов'язання були суто особистими взаємовідносинами між кредитором та боржником; кредитор не міг поступитися своєю вимогою іншій особі.

Проте траплялося, що кредитор бажав передати право вимоги будь-якій третій особі. В таких випадках почали застосовувати так звану новацію (*novatio*), тобто за загальної згоди кредитора, боржника та третьої особи, якій кредитор бажав передати свою вимогу, ця третя особа укладала з боржником

угоду, зміст якої був аналогічний угоді боржника з кредитором. Новація була незручна, оскільки боржник не завжди погоджувався.

З розвитком майнового обігу необхіднішою стала потреба в безпосередній передачі зобов'язань — цесії (*cessio*). Цього вимагали інтереси і боржника, і кредитора. Римські юристи знайшли законний спосіб передачі зобов'язань за допомогою формулярного процесу.

За цим способом на судовому процесі кредитор замість себе доручав ведення справи своєму представнику. Останній заявляв позов до боржника від імені кредитора за свій рахунок на підставі укладеної угоди, такий представник називався *procurator*.

Вказаний спосіб часто призводив до великих зловживань, оскільки кредитор міг завжди позбавити свого представника повноважень, його право на вимогу закріплювалось лише в момент *litis contestatio*.

Пізніше виробилося правило, що доручення на ведення процесу не підлягало скасуванню за умови сповіщення боржника про те, що прокуратор діє як у своїй особистій справі.

Класичні юристи вважали, що на прокуратора переходить не саме право вимоги, а тільки право стягнення. Прокуратор не був зобов'язаний повертати кредитору одержане від боржника, оскільки він одержував право на позов (*actio utilis*), аналогічний до позову кредитора. Так виник новий позов, коли видавати доручення не вимагалось.

Цесія — це самостійне перенесення вимоги кредитора на іншу особу без згоди боржника. Особа, яка поступалася своїм правом, називалася цедентом, особа ж, яка набувала права позову, — цесіонарієм. Пізніше в класичному римському праві боржника почали сповіщати про вчинену цесію, оскільки боржник, що одержав повідомлення, не повинен був сплачувати борг цеденту і залишався винним лише цесіонарію.

Предметом цесії могли бути всі зобов'язання. Але при двосторонніх зобов'язаннях кожна сторона могла поступитися тільки своєю вимогою, борг залишався за нею, і двосторонні угоди цесій не допускали.

Не могли бути предметом цесії:

- 1) особисті вимоги, як наприклад, стягнення аліментів;
- 2) вимоги, які ґрунтувалися на імператорських указах;
- 3) спірні вимоги.

В окремих випадках цесія не допускалася тільки стосовно відповідних осіб.

Наприклад, кредитор особи, яка перебувала під опікою, не міг поступитися своєю вимогою опікуну, *potentiores* — особам, які користувались великим впливом, з тим, щоб не залишити боржника без захисту.

З моменту вчинення цесії цедент (*cedens*) втрачав своє право, а цесіонарій (*cessionarius*) набував його з усіма додатковими правами і привілеями (застава, порука), тобто право цесіонарія залежало від права цедента: ніхто не може передати прав більше, ніж сам має.

Взаємовідносини між цедентом і цесіонарієм полягали в тому, що перший повинен був допомагати останньому в здійсненні вимоги, якою цедент поступився. Цедент, звичайно, відповідав лише за правильність вимоги, але не за правильність її здійснення, якщо останнє не було обумовлено угодою.

Той, хто дарував, ніякої відповідальності перед цесіонарієм не ніс.

Обов'язки цесіонарія також залежали від домовленості, уступка могла бути компенсованою (в такому випадку цесіонарій зобов'язаний був сплатити обумовлену ціну) або без компенсації. Боржник користувався тими самими засобами захисту, якими б він користувався при захисті своїх прав від того самого цедента.

2. Види зобов'язань

Цивільні та натуральні зобов'язання. Зобов'язання як правовідношення мало юридичний захист. Захист цей забезпечувався з позовом кредитора проти боржника. Тому з правом вимоги поєднувалося і право на позов, тобто кредитор міг вимагати здійснення свого права примусово.

Зобов'язання, наділені позовами, називалися *obligationes civiles*, або *honorariae*, залежно від того, на чому заснований захист — на цивільному чи преторському праві.

Зобов'язання, які не були наділені позовним захистом, називалися натуральними.

Але це не означало, що таке зобов'язання не мало юридичного значення. Якщо боржник виконав натуральний обов'язок, то він не міг вимагати повернення виконаного: виконання не вважалося даруванням або виконанням того, чого не винний.

Натуральне зобов'язання могло бути забезпечено заставою і приймалося до заліку. Прикладом натурального зобов'язання може бути зобов'язання, яке ліквідується позовною давністю.

Натуральні зобов'язання були властиві відносинам підвладних членів сім'ї і рабам. Підвладні і раби в класичний період римського права придбавали різні речі для свого господаря, але не могли останнього зобов'язати. Винятком були так звані ноксальні позови.

Подільні та неподільні зобов'язання. За загальним правилом обов'язання є подільним, тобто допускається виконання його частинами, а якщо є декілька кредиторів або боржників, то поділ між ними.

Це загальне правило мало винятки в тих випадках, коли воно суперечило економічній меті відповідного зобов'язання. Поділ такого зобов'язання або зовсім виключав би можливість досягнення його мети або призвів би на практиці до наслідків, які порушували б інтереси кредитора.

Роздільні, або альтернативні зобов'язання. Альтернативним, або роздільним (*obligationes alternative*) є таке зобов'язання, в силу якого боржник зобов'язувався виконати одну з кількох відповідних дій на будь-чий вибір.

Наприклад, боржник зобов'язувався за борг передати раба, умілого шорника або раба-столяра.

Ознаки, що характеризують альтернативне зобов'язання, такі:

- 1) єдність зобов'язання;

2) з кількох дій, що становлять предмет зобов'язання, підлягає виконанню лише одна;

3) право вибору може належати боржнику або кредитору, або навіть третій особі; право вибору належить боржнику, якщо не встановлено іншого.

Зволікання кредитора в праві вибору дає можливість боржнику запропонувати в оплату один з предметів. Випадкова втрата одного з предметів не звільняла боржника від оплати іншим, який залишився, оскільки в зобов'язанні були вказані обидва предмети.

Видові й родові зобов'язання. Видовим називалося таке зобов'язання, об'єктом якого була індивідуально визначена річ. Наприклад, боржник зобов'язався передати кредитору певну картину пензля певного художника, тобто зобов'язання полягало саме в цій картині. Випадкова втрата такої речі звільняла боржника від виконання зобов'язання — *species perit et tunc debetur*, тобто індивідуальна річ гине у самого боржника.

Родове зобов'язання — це зобов'язання, об'єктом якого є річ, визначена родовими ознаками: наприклад, боржник зобов'язується віддати кредитору 100 мішків пшениці або будь-якого коня. Тут право вибору одного предмета з ряду однорідних предметів належить боржнику; в цьому подібність родових зобов'язань з альтернативними.

Якщо у боржника річ, яку він зобов'язався віддати, гинула, від боргу він не звільнявся, оскільки він повинен був сплатити борг однорідною річчю, тобто вважалося, що родова річ загинути не може.

Часткові та солідарні зобов'язання. Траплялися випадки, коли зобов'язання зв'язувало не одного кредитора і одного боржника, а значно більшу кількість осіб. Міг бути один кредитор і кілька боржників, або навпаки — кількакредиторів і один боржник, або ж кілька кредиторів і кілька боржників. За загальним правилом подібні зобов'язання поділялися на таке число зобов'язань, що дорівнювало кількості суб'єктів. Тому кожний з боржників ніс відповідальність за свою частину боргу і кожний кредитор міг вимагати тільки ту частину боргу, яка припадала на його частку.

Всі ці зобов'язання впливали з однієї підстави і називалися частковими (pro rata). Наприклад, спадкоємці виплачували кредиторам спадкодавця тільки свою частину боргу.

Але траплялися випадки, коли кожен кредитор міг вимагати від кожного боржника повного задоволення (in solidum). Такі зобов'язання називалися солідарними в широкому розумінні цього слова. Солідарні зобов'язання в свою чергу поділялися на кореальні і солідарні в прямому розумінні.

Під кореальним розуміли єдине зобов'язання при кількох суб'єктах з боку кредитора або боржника. Koreальне зобов'язання виникало переважно з договору або заповіту.

Найпоширенішою формою цієї угоди у римлян була так звана стипуляція, коли кредитор запитував підряд кількох боржників, а останні всі разом відповідали, або, наприклад, у заповіті вказувалося, що хто-небудь із спадкоємців зобов'язаний зробити що-небудь на користь третьої особи.

Солідарне зобов'язання в прямому розумінні, на відміну від кореального, становило сукупність зобов'язань, що дорівнювали кількості учасників.

Підставою солідарного зобов'язання в прямому розумінні був закон: наприклад, воно могло виникнути при вчиненні будь-якого делікту, коли кілька осіб заподіяли комусь шкоду.

При кореальних зобов'язаннях пред'явлення позову до одного з кореальних боржників звільняло від боргу інших і позбавляло інших кореальних кредиторів права пред'являти позов.

Солідарне зобов'язання являло собою кілька зобов'язань за наявності одного боргу і надавало право кредитору звертатися із стягненням стільки разів, скільки було боржників, поки він не одержував задоволення в повному розмірі. Солідарне зобов'язання ліквідовувалося лише фактом дійсної сплати.

При кореальних зобов'язаннях ні кредитор, ні боржник не мали права регресу.

При солідарному зобов'язанні боржник мав право регресу.

Зв'язки між кредитором і боржником, на основі яких кредитор мав право вимагати, а боржник зобов'язаний щось здійснити або утриматися від певних

дій, встановлювалися засобами, які приписувало право. Засіб встановлення обов'язкових зв'язків між кредитором і боржником є джерелом зобов'язання. Римські юристи джерелом зобов'язань вважали контракти, делікти, немовби контракти, немовби делікти.

3. Припинення зобов'язання

З самого моменту виникнення зобов'язання розраховані на їх припинення. Основною підставою припинення зобов'язань є їх виконання. Виконання зобов'язань мало юридичні наслідки, тобто припинення зобов'язань лише за наявності певних умов. Ці умови стосувалися місця і часу виконання зобов'язань; особи виконавця і особи, яка приймає виконання; змісту зобов'язань.

Місце виконання зобов'язання визначається згодою сторін.

У тому разі, коли місце виконання зобов'язань встановлювалося альтернативно, то це місце вибирав боржник. У тих випадках, коли невиконання зобов'язання сталося з вини боржника, то вибір місця виконання належав позивачеві.

Час виконання зобов'язання визначався договором. Якщо термін виконання не був встановлений у договорі, то момент виникнення зобов'язання і термін його виконання збігалися. Кредитор міг вимагати виконання зобов'язання терміново, за винятком випадків, коли для виконання зобов'язання потрібен був певний час. Дострокове виконання (*representatio*) допускалося не завжди. Заборонялося дострокове виконання обов'язків у виплаті аліментів. В тому випадку, коли дострокове виконання не заборонялося законом, вимагалось, щоб при цьому не порушувалися інтереси кредитора.

Для припинення зобов'язань вимагалось, щоб воно було виконано і прийнято певною особою. Виконання зобов'язання здійснювалося або боржником, або його представником. Особисте виконання вимагалось тоді, коли договір мав індивідуальний характер. Якщо ж зобов'язання не було індивідуального характеру, допускалося його виконання третьою особою.

Виконання мало відповідати змісту зобов'язання. Боржник не міг на свій розсуд замінити предмет зобов'язання. Заміна предмета зобов'язання була можлива лише за згодою кредитора.

Крім виконання зобов'язання, зобов'язальні відносини могли припинятися також через зміну змісту або умов зобов'язання (*novatio*); залік зустрічних потреб кредитора і боржника (*compensatio*); звільнення боржника від боргу кредитора (*remissio debiti*); поєднання в одній особі кредитора і боржника (*confusio*); неможливість виконання; смерть однієї зі сторін; закінчення давності до запитання.

Novatio — договір, який погашає попереднє зобов'язання через встановлення нового. Така заміна відбувається на основі усного договору (*stipulatio*).

Залік (*compensatio*) міг мати місце у разі зустрічної вимоги, коли кредитор і боржник за одним зобов'язанням є відповідно боржником і кредитором за іншим.

Звільнення від боргу застосовувалося тоді, коли кредитор добровільно відмовлявся від свого права вимагати його сплати.

Зобов'язання припинялися у разі фізичної або юридичної неможливості виконання. Фізична неможливість могла мати місце тоді, коли предмет зобов'язання (наприклад, річ) був фізично знищений без вини боржника. Юридична неможливість наставала тоді, коли предмет зобов'язання — оборотна річ, перетворювалася у необоротну (наприклад, річ виключалася з цивільного обігу).

У випадку смерті боржника зобов'язання переходило до спадкоємця. Був виняток: до спадкоємців не переходили борги за делікти.

4. Наслідки невиконання зобов'язання

У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржник ніс відповідальність перед кредитором.

У різні епохи законів Римської держави форми відповідальності були неоднакові. В епоху Законів XII таблиць відповідальність боржника мала

особистий характер — існувала особиста екекуція: тюрма, позбавлення волі, продаж у рабство та навіть позбавлення життя.

Надалі особиста екекуція за законом Петелія (*lex Poetelia*) змінилася на майнову (326 р. до н. е.). Пізніше в праві відповідальність боржника обмежувалася відшкодуванням кредитору понесених збитків, причому відповідальність боржника ґрунтувалася на принципі вини.

Поняття і види вини. Вина (*culpa*) в широкому розумінні — це неправомірний стан волі, коли особа з наміром і свідомо виконує неправомірну дію, бажаючи викликати ефект (так званий *dolus*, *dolus malus* — поганий намір, зломислення).

У вузькому розумінні виною є відсутність належної обережності, завдяки якій можна було б уникнути шкоди для інших (*culpa*). Вина виявлялася у недбальстві, яке могло бути наслідком як дії, так і бездіяльності.

Ступені вини. Якщо між сторонами існувало будь-яке особливе правовідношення, яке зобов'язувало до певної обережності, то за відсутності такої обережності особа несла відповідальність за вину. Але не в усіх випадках вимагалася наявність однакової обережності, тому визначались різні ступені вини.

Для визначення ступеня вини виходять із способу дії:

- 1) звичайної людини;
- 2) доброго господаря;
- 3) певної особи своїх власних справ.

Особа, яка не додержується обережності, властивій всім людям, чинить грубу вину (*culpa lata*), що за визначенням джерел є нерозумінням того, що розуміють всі (*nimia negligentia*).

Особа, яка не додержується дбайливості, властивій доброму господареві, чинить легку вину (*culpa levis*).

Особа, яка не додержується обережності щодо власних справ, а також доручених їй піклуванню чужих інтересів, чинить так звану *culpa in concrete* — конкретну вину, прирівняну до злого умислу (*dolus*).

Якщо дві особи наносили одна одній шкоду в результаті *dolus* або *culpa*, то відбувався залік вини, і претензії їх одна до одної погашалися.

Охорона (*custodia*). Вина (*culpa*) полягає у відсутності належної дбайливості або обережності, причому не в усіх взаємовідносинах вимагалася їх однакова наявність, тому були встановлені різні види вини і різна відповідальність як у договірних, так і в позадоговірних відносинах.

Отже, кожна зобов'язана особа відповідала тільки за свою вину (*diligentia*). Але в деяких випадках виникала відповідальність і за чужу вину; це траплялося найчастіше тоді, коли обов'язок дбайливості й обережності містив у собі обов'язок охорони речі, тобто *custodia*.

Підставою виникнення такої відповідальності міг бути: самостійний договір, додаткова угода до договору, нарешті, наслідки необережності (*diligentia*), які впливали безпосередньо з договору. Джерела римського права вказують на такі випадки *custodia*:

- 1) охорона речей за відповідну винагороду;
- 2) відповідальність господаря готелю або заїжджого двору, а також власника корабля за збереження і цілість речей постояльців або господарів вантажу;
- 3) ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) тощо.

Випадок (*casus*). Під випадком слід розуміти події, не викликані будь-чим наміром або необережністю. Особливими видами випадку є непереборна сила, незвичайний випадок (*vis maior, damnum fatale*), тобто подія, яку боржник не міг ні передбачити, ні відвернути: наприклад, землетрус, пожежа, повінь тощо.

Випадок може знищити або зменшити предмет зобов'язання, в результаті чого виконання його може бути неможливим повністю або частково.

При односторонніх зобов'язаннях, якщо предметом останніх була індивідуально визначена річ, боржник відповідальності за неї не ніс; якщо ж предметом зобов'язання була родова річ, то випадок значення не мав. Вбачалося, що *genus perire non potest* — річ не гине. Останнє стосувалося і альтернативних зобов'язань.

Відшкодування збитків. Боржник за невиконання або за неналежне виконання зобов'язання повинен був відшкодувати збитки (*damnumpraestare*).

Під шкодою розумілась будь-яка не вигідна для потерпілої особи зміна її майнового стану.

Обов'язок відшкодування виникав при порушенні угоди, а також при здійсненні неправомірних дій — делікту (*damnum iniuria datum*).

Винагорода за шкоду, що була заподіяна будь-ким майну певної особи в разі будь-якого позитивного або негативного факту, за який той, хто його виконав, ніс відповідальність, становить інтерес кредитора (*id quod interest*).

Для наявності права на відшкодування збитків необхідними є такі умови:

- 1) дійсне (не спроба) порушення прав, причому порушення права має бути протизаконним;
- 2) наявність шкоди (збитків);
- 3) причинний зв'язок з фактом, за який відповідає інша особа, тобто між протиправними діями і шкодою;
- 4) наявність вини.

Той, хто завдав шкоди будь-якій особі, зобов'язаний винагородити останню, тобто оплатити збитки. Збитки становлять собою шкоду, що завдана; вони могли бути позитивними (*damnum etergens*), коли без посередньо зменшилось майно, або негативними, що полягало у втраті прибутку (*lucrum cessans*), який потерпілий міг би одержати від використання речі.

Обов'язок винагороди за шкоду і збитки міг бути предметом особливого договору, наприклад, угоди страхування.

Тема № 11 Договори як джерело зобов'язань

План

- 1. Поняття і види договорів.**
- 2. Умови дійсності договорів.**

3. Зміст договору

1. Поняття і види договорів

Договір (contractus) — одне з найпоширеніших у Римі джерел виникнення зобов'язань. Римські юристи зазначали, що в основі договору лежить взаємна угода кількох осіб.

Договір як підстава виникнення зобов'язань мав місце тоді, коли воля сторін була спрямована на встановлення, зміну, припинення прав і обов'язків, тобто на встановлення зобов'язальних відносин.

Розрізняли одно- і двосторонні договори, так само як і зобов'язання, що виникали з них. Договори, в яких одна сторона мала тільки право, а інша — тільки обов'язки, називалися односторонніми (наприклад, договір позики), а договори, в яких кожна із сторін мала і права, і обов'язки — двосторонніми. Права і обов'язки розподілялися між сторонами не завжди рівномірно. Інколи одна сторона мала за договором більше прав і менше обов'язків, а друга, навпаки, — менше прав і більше обов'язків.

Існували договори, в яких права і обов'язки розподілялися між сторонами рівномірно, тобто права і обов'язки однієї сторони відповідали обов'язкам і правам іншої. Вони називалися синалагматичними (наприклад, договір купівлі-продажу).

Ризиковані, або алеаторні договори — це договори, де наперед невідомо, яка із сторін матиме винагороду, а яка збитки. Кожна сторона несе певний ризик, все залежить від випадку; до цього виду договорів належать *emptio spei* або *emptio rei speratae* (купівля надії або купівля майбутньої речі).

Наприклад, особа купує за встановлену плату врожай фруктового саду наступного року. Врожаю може й не бути, вона ризикує втратити гроші, які заплатила, тоді вигоду одержить інший. Врожай перевершив всі сподівання, особа одержала великий прибуток, а її контрагент за проданий врожай одержав дуже малий еквівалент; він продав збиткове. В цьому прикладі все залежало від випадку. Кожна сторона однаково ризикувала.

Суворі та вільні контракти. Суворий контракт (*stricti juris negotio*) — це контракт, який зобов'язує боржника до точного й буквального виконання обіцяного. Що не обіцяно — не підлягає виконанню; зміст такого зобов'язання точний, визначений і завжди піддається обліку (*certa obligatio*): наприклад, одна особа зобов'язується сплатити іншій першого березня сто асів. Переважно суворі зобов'язання мають односторонній характер.

Вільний контракт (*bonnaefidei negotia*) — це контракт, який зобов'язує до виконання не тільки обіцяного, а й всього, що в цьому випадку може вимагатися в силу довіри і добросовісності.

Вимога може бути і меншою, і більшою, *obligatio* завжди *incerta*, тобто зобов'язання невідоме, хоча обіцянка й була висловлена ясно; переважно ці зобов'язання мають двосторонній характер.

У договорах *bonnefidei* обидві сторони зобов'язуються виконати все те, що вимагає добросовісність незалежно від того, чи виражається це ясно, чи ні. Такі договори завжди зобов'язують сторони до дбайливості передбачливої людини (*diligentia, deligentis patris familias*) і до повного відшкодування збитків у випадку неповного, несвоєчасно здійсненого або нездійсненого зобов'язання.

Розрізняли договори сплатні, коли майнову вигоду мають обидві сторони (наприклад, при купівлі-продажу), і безоплатні, коли вигоду має тільки одна сторона (наприклад, безпроцентна позика, позичка).

Римське право знало також ряд інших договорів: абстрактні і каузальні, формальні і неформальні тощо.

Римські юристи звели всю сукупність відомих їм договорів у певну систему. Вони розрізняли два види договорів — контракти і пакти.

Контракти класифікувались і називались залежно від способу їх виникнення, їх правова підстава (*causa civilis*) виникала або в результаті використання усної мови (*verba*), або письмової форми (*litterae*), або дії, передачі якої-небудь речі (*res*), або неформальної угоди; тому існували контракти вербальні та літеральні, реальні та консенсуальні.

Кожна з цих чотирьох категорій контрактів охоплювала суворо обмежену кількість відповідних правовідносин. Всі ці контракти мали особливу назву і теорію, а також були забезпечені правом позову.

Поступово реалії життя буквально примусили римських юристів визнати п'яту групу так званих безіменних контрактів. За своєю юридичною природою вони були ближчими до групи контрактів реальних, оскільки взаємні зобов'язання сторін виникали з моменту фактичної передачі речі одним з контрагентів іншому або внаслідок фактичного виконання ним обумовленої в контракті компенсативної дії.

Пакти — неформальні угоди, тобто саме ті, які породжувало ділове життя за межами кола контрактів. Вони не мали позовного захисту та юридичного значення: тут покладалися лише на совість контрагентів, на їхні моральні якості, а не на право. Невиконання пакту не мало наслідком юридичної відповідальності. Проте з розвитком ремесел, торгівлі, сільського господарства цивільний обіг не міг вже задовольнитися замкнутим колом контрактів. Нові відносини вимагали нових договірних форм. Римляни змушені були визнати за деякими пактами силу контрактів, надавши їм позовного захисту.

2. Умови дійсності договорів

Необхідними умовами договору є:

- 1) наявність волі, вираження якої має бути дозволено;
- 2) вираження волі має виходити від особи дієздатної;
- 3) вираження волі має виходити від особи, зацікавленої у зміні конкретних прав;
- 4) договір має бути укладений у відповідній формі;
- 5) сторони в договорі повинні мати правильну уяву про результат, якого вони бажають досягти.

Для дійсності договору вимагається наявність волі, спрямованої на його укладання; воля повинна бути абсолютно вільною і свідомою; тому договір,

укладений під впливом помилки, примусу або обману, не міг мати юридичних наслідків.

Неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення, називається помилкою — *error*.

Питання про юридичні наслідки помилки вирішуються залежно від вини особи, яка неправильно виявила свою волю. За наявності вини особа вважалася зв'язаною зазначеним зобов'язанням, а за відсутності юридичних наслідків — помилки не встановлювалося. Помилка враховувалася тільки тоді, коли вона була істотною і вибачливою.

Римські юристи розрізняли: помилку в праві або незнання закону, помилку щодо фактичних обставин.

Помилка в праві завжди була не виправною, оскільки право повинні знати всі громадяни; фактів можна було і не знати.

Фактична помилка не завжди вважалася виправною: особа не вбачає того, що всім і кожному добре відомо; її помилку нічим не можна виправдати.

Виправними вважалися тільки ті помилки, які не викликалися найбільшою недбалістю; помилка також вважалася виправною, коли особа, яка помилялась, була введена в це обманними діями іншої особи.

До істотних помилок належали:

- 1) помилка у самому характері правочину (*error in negotio*), в неправильній оцінці договору. Наприклад, одна особа передає за договором річ на зберігання, а інша вважає, що річ передана їй в тимчасове користування;
- 2) помилка в самому предметі правочину (*error in corpore*). Наприклад, продавець продає свою ділянку в Римі, а покупець вважає, що йдеться про іншу ділянку;
- 3) помилка в якості предмета (*error in substantia*). Наприклад, купували вино в бочці, а там виявився оцет;

4) помилка в особі контрагента (*error in persona*). Наприклад, особа доручає справу адвокату Семпронію, приймаючи його за іншого знаменитого адвоката, який має таке саме прізвище.

Якщо тотожність осіб для правочину не мала значення, то й помилка в особі вважалася неістотною.

Скажімо, особа хоче в книжковій крамниці купити книгу у продавця Тита, а купує її у продавця Панфіла, приймаючи його за Тита.

Для права абсолютно однаково, з якої причини особа вступає в юридичні відносини.

Помилка в праві (*error juris*), незнання закону прощалися жінкам, неповнолітнім, солдатам, а також жителям провінцій, де не було юристів.

Волевиявлення однієї сторони здійснювалося під примусом іншої. Примушування могло бути двох видів: у вигляді насилля, застосування фізичної сили (*vis absoluta*) і у вигляді загрози (*metus*). Угода, укладена за допомогою фізичного насилля, вважається недійсною, оскільки була повна відсутність волі.

При погрозі, тобто при психічному насиллі, воля існує, оскільки є можливість прийняти угоду, відмовитися від неї або вчинити зі свого боку опір. Римські юристи висловлювалися так: “Не бажаю без примусу, я бажаю хоч би з примусом”.

У наявності є акт висловлення волі, тому угода визнавалася дійсною. Цю позицію приймало і стародавнє *jus civile*, але за преторським правом особі, яка уклала угоду під впливом погрози, були на дані різні засоби, щоб уникнути шкідливих наслідків.

Такими засобами були:

- 1) заперечення проти заявленого позову у зв’язку з тим, що угода укладена під погрозою (*exceptio quod metus causa*);
- 2) позов потерпілого про повернення йому відданого за правочином, укладеним під погрозою, проти особи, яка загрожувала (*actio quod metus causa*);

3) відновлення первісного стану (*in integrum restitutio*).

Всіма цими засобами можна було користуватися не тільки проти того, хто загрожував, а й проти його спадкоємців.

Всі ці засоби застосовувалися за наявності таких умов:

- 1) побоювання мало бути одночасним з виявленням волі;
- 2) погроза мала бути незаконним засобом;
- 3) однаково, чи була погроза теперішнім чи майбутнім злом;
- 4) загроза мала бути більш значним злом порівняно зі збитком; загроза життю, але не майну;
- 5) погроза наклепом, фальшивим доносом не мала значення;
- 6) погроза викликала почуття небезпеки у людини з сильною волею; слабохарактерному і лякливому право захисту не надавалося.

Той, хто застосував примус, засуджувався до відшкодування завданих збитків. У разі відмови добровільно виконати вирок, він засуджувався до відшкодування заподіяних збитків у чотирикратному розмірі.

Обманом (*dolus* або *dolus malus*) є обдурювання з наміром однієї особи іншою з метою спонукати її укласти не вигідну угоду. Обман не є особливою вадою волі. Він може виявлятися по-різному, навіть через мовчання. Вплив обману на угоду аналогічний до помилки.

Обманутій особі проти наслідків не вигідно укладеної угоди надавалися такі засоби захисту:

- 1) заперечення проти пред'явленого позову (*exceptio doli*);
- 2) позов до особи, яка обманула, про понесені збитки (*actio doli*);
- 3) відновлення первісного стану (*in integrum restitutio*).

Ці засоби діяли тільки проти особи, яка обманула (*in personam*), а проти її спадкоємців — лише в тому разі, коли вони збагачувалися в результаті обману спадкодавця.

Засоби захисту проти особи, яка обманула, мають більш обмежений характер порівняно із захистом проти примусу; пояснюється це тим, що обман є меншим насиллям над волею, ніж примус.

Для дійсності договору наявності однієї волі було недостатньо, необхідно було, щоб вона була виявлена належним чином. Через це вимагалось додержання відповідної форми, яка передбачалась законом або угодою, невиконання якої призводило до недійсності договору.

Тому в стародавньому римському праві деякі договори набували юридичного характеру тільки тоді, коли вони укладалися за встановленою законом формою.

Такими формами були: манципація, стипуляція, деякі письмові договори.

Правоздатність і дієздатність суб'єктів зобов'язальних договорів була тісно пов'язана з питанням майнової і ділової спроможності окремих осіб. Тому вільне волевиявлення було можливим лише за наявності право- та дієздатності як фізичних, так і юридичних осіб.

Укладення договору передбачало складну сукупність юридичних дій, яка починалась з оголошення стороною, яка бажала вступити в договірні відносини, про свій намір укласти відповідну угоду. Таке проголошення пропозиції укласти договір називається офертою. Прийняття пропозиції укласти договір називається акцептом.

3. Зміст договору

Зміст договору має бути визначеним і предметом його не можуть бути дії протизаконні і неможливі.

Уся можлива сукупність договірних зобов'язань визначена відомою тріадою римського юриста Павла: *dare* (“дати”, тобто передати право власності), *praestare* (“надати”, що означає передати у тимчасове користування або надати певні послуги), *facere* (“виконати”, а саме — вчинити певну дію або утриматися від дії).

У змісті договору розрізняють три складові:

1) істотний (необхідний) зміст, який визначає характер угоди, без якого договір не може існувати: наприклад, у договорі купівлі-продажу суттєвий зміст становлять угода про предмет, ціну і мета;

2) звичайний зміст договору, що не становить його суті. Але він за-звичай властивий окремим договорам. Якщо певні умови не обумовлені в договорі, то наявність їх передбачається сама по собі. Наприклад, за договором оренди орендна плата зазвичай вноситься в кінці сільськогосподарського року, якщо сторони не погодились на інше;

3) випадковий зміст договору, під яким розуміють такий його склад, який не тільки не визначає його сутності, а навіть не припускається; тому випадковий зміст договору завжди повинен бути застережений сторонами; в цьому разі мають значення випадкові: умова (*conditio*), строк (*dies*), наказ (*modus*).

Предметом договору можуть бути всі ті речі, які могли бути предметом дій зобов'язальних відносин взагалі.

Укладаючи договір, особи керуються найрізноманітнішими мотивами. Кожний договір має свою відповідну мету (*causa*).

Найближча мета, задля якої укладається договір, називається каузою. Наприклад, покупець зобов'язується сплатити продавцю визначену суму, щоб придбати певну річ. Придбання речі і є найближчою метою, заради якої укладався договір. Вона одночасно є матеріальною підставою укладення договору. Договори, в яких мету (каузу) можна легко визначити, називають каузальними.

Проте не в усіх договорах кауза помітна. Існують договори, в яких сторони чомусь приховують мету, заради якої укладають договір (наприклад, стипуляція).

Такі договори ніби абстраговані від своєї мети і називаються абстрактними. Умова (*conditio*) — це невизначена подія, яка повинна настати в майбутньому, від якої залежатиме юридичний ефект правочину. Будь-який правочин, укладений з умовою, називається умовним (*negotium conditional*). Істотними ознаками умови є: невідомість настання і самовільність.

Необхідно, щоб при укладанні правочину було невідомо, чи настане, чи ні умовна обставина. Умова буде недійсною, якщо до моменту укладення правочину умовна обставина відбудеться.

Наприклад, при укладанні правочину обумовлюється, “якщо корабель прийде в порт”, а корабель вже в цей час стоїть в порту, тут умова буде недійсною. З тієї ж причини умова буде недійсною, якщо відомо, що вона ніколи не здійсниться.

Наприклад, “чи обіцяєш ти сплатити мені сто асів, якщо я дістану пальцем небо?”. Умова має бути цілком довільною; тому умова, яка ставила юридичний ефект правочину в залежність від такої обставини, яка сама по собі мається на увазі або яка безумовно повинна настати, вважалася недійсною.

Види умов:

- 1) умови позитивні та негативні, поставлені в залежність від наявності або відсутності певних обставин;
- 2) умови самовільні, випадкові і змішані, тобто такі, які залежать від рішення умовно-правомочної особи, або абсолютно не залежать від її рішення, або залежать тільки частково;
- 3) умови відкладні, або суспензивні і умови, які скасовують, або резолютивні.

При суспензивних умовах юридичний ефект правочину відкладається до моменту настання відповідної обставини, при резолютивних умовах настання такої обставини припиняє існування самого правочину.

Позитивною вважається умова, що настала, коли обставина, яка має настати, настала; негативною умовою вважається умова, що настала, коли стало відомо, що настання її неможливе.

Іноді умова вважається такою, що настала, хоча насправді вона і не виконувалася. Подібне відбувається в тому випадку, коли умовно-зобов’язана особа з наміром перешкоджає настанню або ненастанню не вигідної для неї умови.

Строк (dies). Під строком мається на увазі перебування юридичних наслідків в тій чи іншій залежності від певного моменту часу.

Строк відрізняється від умови достовірністю свого настання. Умова може настати або не настати, а строк завжди настане, хоча може бути невідомим.

Строк може бути зазначений прямо календарним днем або віднесений до якої-небудь майбутньої дії. Отже, чистий строк може бути визначений або днем, або подією, але тільки достовірною, яка обов'язково повинна відбутись.

Можливі різні комбінації:

- 1) *dies certus an incertus quando* — обставина повинна настати, але невідомо, коли вона настане (наприклад, день смерті);
- 2) *dies incertus certus quando* — невідомо, чи яка-небудь обставина настане, але відомо, коли вона настане (наприклад, день повноліття сина);
- 3) *dies incertus an incertus quando* — взагалі невідомо, чи настане коли-небудь певна обставина, чи не настане (наприклад, день народження діда).

Строк не допускався в правочинах при укладенні шлюбу, усиновленні, прийнятті спадщини.

Наказ (*modus*). Під наказом розуміють покладання якогонебудь обов'язку на відповідну особу, якій надається безоплатна вигода. Наприклад, хто-небудь дарує іншій особі відповідну суму грошей, щоб в свою чергу ця особа виконала яке-небудь зобов'язання на користь третьої особи: передала річ або доставила аліменти тощо.

Отже, суть наказу полягає в тому, що на особу, яка збагатилася, покладається певне зобов'язання. Наказ, на відміну від умови, ніколи не має речового характеру, а утворює тільки особисту вимогу.

Невиконання наказу не робить правочин недійсним, проте особі, на користь якої зроблено наказ, дається особистий позов про виконання, а при легатах та даруванні понад те — альтернативний строк на повернення дару. Наказ має місце в угодах при даруванні і в розпорядженнях на випадок смерті (*mortis causa*). Наказ не може спонукати до дій неможливих.

Договори, не обмежені умовами, строками і наказами, є чистими.

4. Окремі види договорів

4.1. Вербальні контракти

Вербальним контрактом є договір, який набирає обов'язкової сили з моменту проголошення певної словесної формули (*verbis contrahitur*).

Таких договорів в римському праві було три: *stipulatio*, *dolis dictio* та *operarum jurata promissio*.

Найважливішим з них була *stipulatio*, яка у всій системі римських зобов'язань посідала перше місце і була записана вже в Законах XII таблиць. *Stipulatio* — стипуляція за своєю формою складалася з усного питання і усної відповіді боржника.

Спочатку визначені слова були приписані правом. Наприклад, питання: *dabis* — даєш? Відповідь: *dabo* — дам.

Кредитор питає: “Обіцяєш ти дати мені сто?” А боржник відповідає: “Обіцяю”. Завдяки такій словесній формі контракт вважався здійсненим, і кредитор одержував право на позов; слова зобов'язували боржника. Стипуляція у римському праві:

- мала величезне значення в римському праві;
- була дуже зручна для кредиторів завдяки своєму односторонньому характеру;
- передбачала обов'язкове виконання боржником його обіцянки;
- для лихварів мала великі переваги перед іншими формами угод, тому що основа зобов'язання була не виражена і договір був абстрактним.

У формі стипуляції могла бути здійснена будь-яка згода сторін. *Dolis dictio* — усна обіцянка дати придане, яка здійснюється у формі стипуляції.

Operarum jurata promissio — обіцянка раба, який одержав волю, здійснити на користь свого пана дарування чи будь-яке інше зобов'язання або надати йому послугу.

4.2. Літеральні контракти

Літеральними (письмовими) контрактами називали договори, які укладалися письмово (*litterae* — письмо; *litteris fit obligatio* — зобов'язання, що виникало внаслідок запису, письма).

У Римі вважалось обов'язком громадянина, який вступив у ділові відносини з іншими особами, вести книгу, в яку записувалися грошові надходження й видачі. Якщо в книгу вносилася сума, видана кому-небудь, і ця остання особа шляхом відповідного запису в своїй прибутково-видатковій книзі визнавала одержання цієї суми, то в силу цього запису і виникав договір: боржник зобов'язувався записом у книжці.

Із втратою значення прибутково-видаткових книг одержали поширення письмові зобов'язання іншого роду запозичення з практики грецьких або еллінізованих провінцій: синграфи (*syngrapha*) і хірографи (*chirographa*).

Синграфа — це документ, написаний від імені третьої особи, який свідчив про її борг; складався в присутності свідків і підписувався останніми (такий винен такому 1000 сестерцій).

Проте процедура складання синграфи була обтяжливою і формалізованою: вимагалася присутність свідків, сторони змушені були викладати їм зміст договору, що не завжди відповідало їхнім інтересам.

Внаслідок цього в період абсолютної монархії синграфи поступово втрачають своє значення, а римляни доходять висновку, що такий документ може взагалі складати сам боржник і без свідків.

Отже, виникає інша форма літерального контракту — хірограф, боргова розписка, що складається від імені першої особи — боржника і підписується ним (Я, такий, винен такому 1000 сестерцій).

4.3. Реальні контракти

Реальні контракти — це угоди, які виникали з моменту фактичної передачі речі. До них належать: позика (*mutuum*); позичка (*commodatum*); внесок (*depositum*); договір застави (*pignus*).

Позика (*mutuum*) — реальний договір, що виникає внаслідок передачі однією особою (позикодавцем) речей, що визначені родовими ознаками, іншій особі (позичальнику) у власність із зобов'язанням повернути їй речі в тій же кількості і такого самого роду та якості в установлений строк або до вимоги.

Договір позики є одностороннім, тому зобов'язання виникає тільки для позичальника.

Умови та ознаки позики:

- 1) передача у власність замінних речей; найчастіше предметом позики є гроші; якщо той, хто передає, тобто позикодавець, сам не є власником або з будь-яких причин не здатний до відчуження, то не може бути і позики;
- 2) обіцянка позичальника повернути одержане в тій самій кількості і такої самої якості;
- 3) предметом позики можуть бути тільки речі замінні;
- 4) моментом встановлення договору вважається момент дійсної передачі предмета позики;
- 5) строк повернення одержаного може бути визначений точно або за вимогою;
- 6) ризик випадкової загибелі речей перед тим, як вони будуть вжиті, припадає на позичальника, тому що після їх передачі він стає власником (*casum sentit dominus*);
- 7) позичальник не зобов'язаний сплачувати відсотки. Сплата відсотків має бути застережена особливою угодою і настає з моменту прострочення або початку процесу (*litis contestatio*);
- 8) у випадку неплатежу кредитор міг пред'явити до боржника по-зов, який при грошовій позиці називався *condictio certi*, при позиці інших речей — *condictio triticaria*. Взагалі будь-який позов, який впливає з договору позики, в науці прийнято називати позовом з позики (*condictio ex mutuo*). Цей позов належить до цивільних і суворих позовів.

Договір позики оформлявся шляхом стипуляції або видачею позикової розписки (хірографа). Така розписка була доказом одержання грошей.

Іноді були випадки, коли розписка вручалася кредитору раніше одержання грошей, і він, одержавши розписку боржника, відмовлявся передати гроші останньому.

Наявність таких фактів пояснюється тим, що боржник (соціально і економічно слабший) підкорявся вимозі кредитора (соціально і економічно сильнішому), який переважно був лихварем.

З метою боротьби з подібними явищами постало питання про надання боржнику якихось правових засобів для запобігання стягненню неіснуючого боргу.

Такими засобами були:

- 1) *excepcio doli*, тобто заперечення проти заявленого до боржника позову про те, що одержання розписки здійснено обманним шляхом;
- 2) заява боржника, який, не дочекавшись подачі позову, міг у свою чергу вимагати повернути йому розписку, яку було видано за обіцянки, що позику буде одержано (*querela non numeratae pecuniae*).

Однак застосування цих засобів для боржника було дуже утрудненим, тому що необхідно було довести факт неодержання грошей.

Надалі боржник був поставлений у більш сприятливе становище, оскільки обов'язок довести передачу грошей боржнику був покладений на кредитора. За правом Юстиніана, пред'явлення боржником позову про повернення розписки (*querela non numeratae pecuniae*) було обмежене двома роками. Позичка (*commodatum*) — це реальний договір, за яким одна особа (комодант) передає іншій особі (комодатарію) певну річ у тимчасове безоплатне користування.

Позичка — договір двосторонній, але нерівний, оскільки обов'язки завжди залишаються за позичальником (комодатарієм) і лише іноді за позикодавцем (комодантом).

Предметом договору може бути тільки індивідуально визначена річ, обов'язково тілесна — рухома і нерухома, власна і чужа.

До комодатарія переходить тільки просте утримання речі — detenція (*detentio*) без права одержання вигод; одержані вигоди підлягають поверненню комоданту.

Комодатарій несе відповідальність за легку вину і цілість (*culpa levis et custodia*).

Користування річчю обов'язково має бути безоплатним, відповідно до її призначення, як і належить доброму господареві.

За випадкову загибель речі комодатарій відповідальності не ніс; після закінчення строку він зобов'язаний був повернути річ у такому стані, в якому її одержав.

Іноді можуть виникнути обов'язки і для комоданта, наприклад, оплатити надзвичайні та необхідні витрати. Комодант несе відповідальність тільки за грубу вину. Наприклад, він дає зіпсовану бочку, з якої все витікає, дає в позику коня, хворого на інфекційну хворобу.

В обох випадках має місце груба вина.

Інтереси комоданта захищаються шляхом прямого позову з позички (*actio commodati directa*). Можливий позов і з боку комодатарія проти комоданта, який називається непрямым позовом (*actio commodati contraria*).

Позов цей може бути поданий у зазначених вище випадках, тобто за витрати і збитки.

Від позички необхідно відрізнити той випадок, коли річ передається в користування до вимоги безоплатно і, крім того, без будь-якого зобов'язального характеру. Така згода називається прекаріум (*precarium*), а той, хто одержав таке користування, називається прекаристом. Прекарист користується самостійним посесорським захистом проти третіх осіб і зобов'язаний повернути річ без претензій до того, хто дав річ (*precario dans*).

Поклажа (*depositum*), тобто передача на збереження — це реальний договір, за яким одна особа (поклажодавець, депонент) віддає іншій (поклажоємцю, депозитарію) на безоплатне зберігання яку-небудь рухому річ з правом повернення за першою вимогою.

Предметом договору може бути лише рухома індивідуально ви-значена річ — своя або чужа. Збереження речі має обов'язково бути безоплатним, інакше згода не буде поклажею.

Річ передається на просте держання поклажоємцю (*detentio*), який зобов'язаний зберігати річ без права користування і за першою вимогою поклажодавця повернути її в тому стані, в якому одержав, з усіма прибутками й вигодами.

Поклажоємець зобов'язаний зберігати чужу річ так, як він зберігає власні речі, і несе відповідальність тільки за грубу вину; в разі прострочення (*mora*) він несе відповідальність.

Відмова поклажоємця видати річ поклажодавцеві з мотивів права затримання (*jus retentianis*) або зарахування (*compensatio*) не має місця.

Договір поклажі є двостороннім, нерівним, тому обов'язки депонента до депозитарія зводяться до оплати всіх обґрунтованих витрат і відповідальності за легку вину та шкоду, заподіяну дефектами самої речі.

Депонент проти депозитарія має прямий позов (*actio depositi directa*). Предметом позову може бути або вимога про повернення речі, або вимога виплати за річ. Задоволення такого позову для депозитарія мало наслідком безчестя (*infamia*) і відповідальність, тобто сплату подвійної вартості речі (*in duplum*). В свою чергу депозитарій міг подати позов до депонента (*actio contraria*) за витрати, яких він зазнав, а також за заподіяну з вини депонента шкоду.

Спеціальними видами зберігання були:

- 1) поклажа під час нещасного випадку (*depositum miserabile*). Річ передають на зберігання під час нещасного випадку (пожежі, повені). При неповерненні речі поклажоємець сплачує її подвійну вартість і піддається громадському безчестю (*infamia*);
- 2) секвестр (*sequestratio*) — передача речі особами, між якими виник спір, на збереження третій особі з умовою віддати річ тому, хто виграє спір;
- 3) передача на збереження родових речей (найчастіше грошей) з умовою повернення їх у тій самій якості та кількості. Договір цей подібний до договору позики, але відрізняється приводом і наміром сторін.

При позиці надається допомога грішми, а при збереженні ми спостерігаємо бажання власника речей зберегти останні та передати їх у надійні руки. Сторони можуть погодитися, що поклажоємець одержує речі у власність і бере на себе відповідальність за випадкову їх загибель. Таке зберігання називається неправильним (*depositum irregulare*).

Договір застави (*contractus pignoratitius*) — реальний договір, за яким одна особа (заставадавець) передає іншій (заставоутримувачу) річ для забезпечення боргу, але з умовою, що заставоутримувач поверне ту саму річ у момент сплати боргу або припинення застави. Якщо від продажу речі виторговано суму, яка перевищує борг, то над-лишок заставоутримувач зобов'язаний повернути боржникові.

Договір застави є двостороннім, але нерівним.

Предметом договору може бути будь-яка річ — своя або чужа. Заставоутримувач зобов'язаний зберігати річ, але не відповідає за її випадкову загибель.

Заставоутримувачу забороняється користуватись річчю, за винятком особливої угоди, яка називається антихрезисом (*pactum antichreticum*).

При припиненні застави заставоутримувач (віритель) зобов'язаний повернути заставодавцю річ негайно після сплати останнім боргу або повернути йому надлишок над боргом від виторгованої від речі суми (*hyperocha*).

Обов'язки заставодавця перед заставоутримувачем у окремих випадках були такими:

- 1) оплатити всі обґрунтовані витрати;
- 2) при заставі чужої речі встановити інше заставне право;
- 3) відповідати за вчинену шкоду у разі евікції речі;
- 4) відповідати за дефекти речі і за її очищення.

У договорі застави заінтересовані обидві сторони: одна має кредит, інша — упевненість, гарантію виконання, тому обидві сторони відповідають за будь-яку вину (*culpa levis*).

Правовідносини, які виникають між заставоютримувачем і заставаодавцем, охороняються шляхом позовів: *actio pignoratitia in personam directa* (позов заставаодавця до заставоютримувача) і *contraria* (позов заставоютримувача до заставаодавця).

4.4. Консенсуальні контракти

Купівля-продаж (*emptio-venditio*) — консенсуальний договір, за яким одна особа — продавець (*venditor*) зобов'язується надати певну річ іншій особі — покупцеві (*emptor*), а останній зобов'язується сплатити продавцю за продану річ обумовлену суму грошей.

Купівля-продаж — договір двосторонній: обидві сторони відповідають не тільки за явно обіцяне, а й за все те, чого вимагає доброспорядність. Договір стає дійсним з того моменту, коли сторони погодилися стосовно предмета і ціни; завдаток або здійснення договору в письмовій формі є лише доказом того, що договір укладено.

Об'єктом купівлі-продажу можуть бути будь-які речі, що не виключені з комерційного обігу: *res corporales et incorporales*, індивідуально визначені або ті, які визначаються родовими ознаками, сукупність речей і навіть все майно, власне і чуже, крім украдених речей, речей, що існуватимуть у майбутньому.

Угода про майбутні речі може укладатися у двох формах:

- 1) купівля-продаж на ризик. Наприклад, продається майбутній урожай, якщо врожаю не буде, правочин залишається дійсним. Фактично продається і купується надія на врожай, все залежить від простого випадку;
- 2) купівля майбутніх речей за ціною за одиницю виміру. Наприклад, особа купує врожай фруктового саду з умовою платити за одиницю виміру. Правочин буде умовним. Якщо врожай буде, вона зобов'язана сплатити обумовлену ціну, якщо врожаю не буде, то угода вважатиметься недійсною.

Ціна речі обов'язково має бути вираженою в грошовій сумі, причому ціна повинна бути визначеною і справжньою, але не вимагається, щоб вона була дійсною (тобто може бути або дешевшою, або дорожчою за існуючу).

Якщо продаж здійснено менш як за півціни, то продавець відповідно до рескрипту імператора Діоклетіана міг вимагати оплати дійсної вартості речі, а в разі відмови покупця — відмовитися від договору. Такий випадок називається *loesio enormis*.

Продавець зобов'язаний був передати річ покупцеві і відповідав за дефекти речі та її кінцеву якість.

Тілесна річ передається шляхом простої традиції (*traditio*). Передача речі встановлює лише володіння, а не власність, але це не означає, що власність не встановлюється; мета передачі — встановити власність.

Якщо при укладанні правочину буде зроблено застереження, що власність не встановлюється, то не існуватиме й договору купівлі-продажу.

При купівлі-продажу з моменту угоди до моменту передачі ризик випадкової загибелі речей з індивідуальними ознаками несе покупець, а з родовими — продавець. З моменту угоди до моменту передачі продавець зобов'язаний зберігати продану річ, як це повинен робити добрий господар щодо своєї речі.

Продавець несе відповідальність перед покупцем за дефекти проданої речі, які значно зменшують її ціну і придатність до вжитку. При цьому не має значення — змовчав продавець про дефекти чи гарантував їх відсутність. Продавець звільняється від відповідальності лише в тому разі, якщо доведе, що про дефекти покупцю було відомо, або що він був попереджений, або не міг їх не помітити.

Покупцю, який виявив дефекти в купленій речі, надавалося право:

- 1) вимагати зменшення купівельної ціни шляхом позову, який називався *actio quanti minores* — позов про зменшення вартості;
- 2) повернути річ і вимагати повернення сплачених грошей також шляхом позову — *actio redhibitoria*.

Перший позов можна було подати протягом року, другий — протягом шести місяців. За позовом про повернення сплачених грошей і речі продавець повертає сплачені гроші із звичайними процентами і витратами покупця, а

покупець зобов'язаний повернути річ повністю, з усіма наслідками і відповідає за шкоду, якщо вона сталась з його вини. За випадок відповідає продавець.

Продавець відповідає перед покупцем і за правові дефекти речі, це є відповідальністю за евікцію (evictio). Наприклад, третя особа пред'являє до покупця позов про вилучення речі, заперечуючи повноваження продавця на укладення правочину. В такому випадку покупець зобов'язаний повідомити продавця про наступний спір, а продавець зобов'язаний виступити в процесі на захист покупця.

Якщо річ буде вилучена з володіння покупця, продавець зобов'язаний відшкодувати всі збитки до моменту винесення вироку, але не більше подвійної вартості речі.

Продавець не відповідає за евікцію якщо:

- 1) є угода з покупцем;
- 2) покупець знав про дефекти і не обумовив відповідальності продавця;
- 3) гравець продає річ, щоб вторговані гроші перевести на гру, а покупцю ця обставина була відома.

Почпець зобов'язаний сплатити обумовлену ціну одночасно з передачею речі, якщо не було іншої домовленості. З настанням строку платежу або передачі речі він платить проценти і відшкодовує продавцю необхідні й корисні витрати за час з моменту угоди про передачу.

Особливими видами продажу є:

- 1) продаж на пробу. Правочин в цьому випадку умовний;
- 2) продаж за зразком, тобто продається певна кількість речей відповідно до зразка. В цьому випадку правочин не є умовним;
- 3) продаж вимог. Будь-яка вимога, яка підлягає уступці (cessio), може бути продана. Продавець відповідає за правильність вимоги, але не за її реалізацію.

Продавець має право на позов проти покупця (actio venditi), в якому він вимагає сплатити обумовлену ціну. Покупець має право на позов проти продавця (actio empti). Шляхом цього позову він вимагає від продавця річ.

Найм (*locatio-conductio*) — консенсуальний договір, за яким одна особа (наймодавець) за певну плату з боку іншої (наймача) зобов'язується надати останній право користуватися річчю або працею особи. Найм — договір двосторонній, рівний.

Джерела римського права вказують на велику схожість договору найму з договором купівлі-продажу. Ось чому до нього аналогічно застосовуються правила купівлі-продажу.

Предметом найму може бути річ або праця вільної людини. Праця раба віддавалася в Римі у найм як річ. Розрізняли три види найму:

- 1) найм речей (*locatio-conductio rei*);
- 2) особливий найм — найм робочої сили вільної людини (*locatioconductiooperarum*);
- 3) підряд-замовлення (*locatio-conductio opens*).

Найм вважався укладеним, якщо сторони домовилися про предмет і плату за найм.

Наймом речей є договір про оплачене надання речі в користування. Найм плодоносний називався орендою (оренда з половини, здольщина, *colonus partiarius* існувала в тих випадках, коли орендар сплачував як орендну плату частину врожаю) .

Об'єктом найму могли бути всі речі, які не були вилучені з обігу (*res in commercio*), причому тільки неспоживні: рухомі і нерухомі, тілесні і безтілесні (наприклад, узуфрукт), власні і чужі. В останньому випадку мав місце піднайм (*sublocatio*), для якого не вимагалася згода господаря. Плата у разі найму обов'язково мала виражатися в грошовій сумі, бути визначеною і справжньою, але не вимагалася, щоб вона була дійсною (тобто дорожчою або дешевшою). Якого-небудь визначеного строку дії найму в римському праві встановлено не було.

Найм — договір двосторонній, рівний, обидві сторони відповідають одна перед іншою за будь-яку вину. Ризик випадкової загибелі об'єкта найму покладався на наймодавця (*locatoris est periculum*).

Договір найму права та обов'язки покладає на обидві сторони.

Наймодавець зобов'язаний:

- 1) першим передати річ у користування наймачу на весь строк найму (*detentio*); річ повинна бути передана в такому вигляді, щоб користування нею було можливим відповідно до договору;
- 2) відповідати перед наймачем за дефекти речі, якщо він їх приховав або запевнив про їх відсутність. При цьому наймач мав право вимагати зменшення плати за найм або повного розірвання договору й відшкодування збитків;
- 3) здійснювати ремонт речі і сплатити всі збори і повинності, якими річ оподатковується;
- 4) повернути наймачу всі необхідні і корисні витрати в розмірі одержаної вигоди.

Наймач зобов'язаний:

- 1) платити плату за найм у визначені строки (якщо відсутня угода — після закінчення найму);
- 2) після закінчення строку найму повернути річ господарю в цілості, наскільки це можливо при обумовленому користуванні.

Для забезпечення виконання договору при оренді міських і сільських ділянок, а також будинків на користь наймодавця відповідно до закону встановлювалося закладне право на все внесене та ввезене майно наймача (*invecta et illata*).

При оренді сільських ділянок наймач мав право на зменшення або зняття орендної плати, якщо внаслідок надзвичайних обставин (паводку, граду тощо) він не одержував очікуваного врожаю.

Договір найму припинявся:

- 1) після закінчення строку найму;
- 2) після заяви однієї зі сторін, якщо строк найму не був визначеним;
- 3) якщо наймач при строковому наймі протягом двох років не вносив орендної плати;
- 4) якщо був необхідний ремонт речі, що не дозволяв нею користуватися;

- 5) якщо внаслідок непередбачуваних обставин господареві була потрібна віддана в найм річ;
- 6) якщо наймач в обумовлений строк не повернув річ після повторного нагадування;
- 7) якщо дефекти річ не дають можливості далі нею користуватися;
- 8) якщо наймодавець продавав річ іншій особі і остання не бажала продовжувати договір. В цьому випадку наймач мав право вимагати відшкодування збитків і втрачених прибутків.

З договору найму виникають позови: *actio locati* — для наймодав - ця, за яким він може вимагати сплати грошей, повернення річ і відшкодування збитків, та *actio conduct* — для наймача про надання річ та утримання її в належному вигляді.

Особистий найм, або найм послуг — це консенсуальний договір, за яким одна особа (*locator*) віддає в розпорядження іншій (*conductor*) свою робочу силу, свою працю за певну винагороду.

Той, хто наймався, зобов'язаний був протягом строку договору надавати свою робочу силу (за винятком випадкових обставин, які цьому могли перешкодити) і відповідав за будь-яку вину.

Наймач зобов'язаний був платити найманому працівникові обумовлену плату, навіть якщо і не користувався робочою силою, за винятком того, коли працівник заробив рівну суму за найм в іншому місці.

Наймач звільнявся від сплати плати за найм і в тому випадку, коли найманий працівник не виконав роботи навіть через незалежні від нього обставини (випадок — *casus*), і відповідав за будь-яку вину.

Смерть наймача не припиняла договору.

Інтереси наймача захищалися позовом *actio conducti*, найманого — *actio locati*.

Підряд-замовлення — консенсуальний договір, за яким одна особа — підрядник (*conductor opens*) брав на себе зобов'язання виконати для іншої (*locator opens*) певну роботу за певну грошову винагороду.

Якщо при *locatio-conductio operarum* елемент праці полягає в зобов'язанні виконати роботу для створення якої-небудь речі, ро-бітник дає свою працю в розпорядження наймача, працює за вказівками останнього, то при *locutio conductio opens* підрядник самостійно розробляє план для досягнення мети, яку йому вказує контрагент: побудувати будинок, транспортувати товари сушею чи морем тощо.

Отже, об'єктом договору є не робота, не особиста праця як така, а результат, якого потрібно досягти. Припускалося, що матеріал повинен давати підряднику замовник. Якщо ж підрядник використовував свій матеріал, то за правом Юстиніана мала місце купівля, якщо частину матеріалу давав замовник, то угода була наймом.

Підрядник зобов'язувався виконати роботу згідно з договором і здати її у встановлений строк; він ніс відповідальність за недоліки в роботі і після її здачі.

Підрядник міг передати виконання роботи іншим особам, але відповідальність з нього не знімалася; за випадок він відповідальності не ніс, але не мав права вимагати повної винагороди, а лише відповідно до виконаної роботи.

Тож ризик випадкової загибелі чи псування роботи до її здачі ніс підрядник, а після здачі — замовник.

Замовник повинен був виплатити підрядникові обумовлену вина-городу після здачі всієї роботи, якщо за договором не було іншої домовленості.

Позов підрядника до замовника називався *actio locati*, а замовника до підрядника — *actio conducti*.

Сторони відповідали одна перед одною за будь-яку вину.

Нещасний випадок при перевезенні вантажу водним шляхом регулювався за *lex Rhodia de iactu*, запозиченим з родоського морського права, згідно з яким при небезпеці загибелі судна частину вантажу можна було викинути за борт, а збитки розподілялися між тими осо-бами, в інтересах яких було бажаним зберегти судно.

Товариство (societas) — це консенсуальний договір, за яким двоє або кілька осіб (socii) погоджувалися спільно брати участь, щоб досягти спільної дозволеної мети спільними засобами.

Договір вважався здійсненим, якщо сторони погоджувалися щодо мети та засобів; угода могла бути навіть усною. Мета товариства мала бути дозволеною і могла бути будь-якою; вона могла мати економічне значення і не мати його. Необхідно, щоб мета товариства була справді спільною для всіх членів товариства.

Тому не вважалося товариством таке угруповання, за якого вигоду мали лише кілька членів, а решта несла збитки. Прибутки і збитки, якщо не було іншої домовленості, між членами товариства розподілялись абсолютно порівну.

Кожний учасник повинен був зробити певний внесок; внеском визнавалося все те, що було вкладене кожним членом товариства до спільної справи: гроші, майно чи послуги. Внески окремих учасників могли бути різного роду і вартості. Припускається, що внески всіх учасників однакові, якщо договором не визначено інше.

Існування товариства могло бути встановленим на певний строк або безстроковим.

Товариство не було юридичною особою, тому воно не могло пред'являти вимог і позовів від свого імені; існували лише борги і вимоги окремих співучасників. Кожний учасник при здійсненні правочинів з третіми особами в справах товариства виступав як представник кожного члена товариства на підставі даних йому повноважень.

Обов'язки учасників один перед одним зводилися:

- 1) до внесення внесків або до надання своєї робочої сили в розпорядження інших учасників (послуги);
- 2) до участі в усіх операціях товариства;
- 3) до того, що всі члени товариства користувалися однаковими правами і мали однакові обов'язки;

4) до того, що кожний з учасників міг вимагати повернення йому корисних і необхідних витрат;

5) до того, що добросовісність (*bona fides*) становила особливий принцип договору товариства; учасників кожний обирав довільно, тому той, хто вступив у товариство з особою недбайливою, не мав права обвинувачувати будь-кого, коли від цієї недбайливості була шкода для спільної справи. Виходячи з цього всі учасники несли відповідальність один перед одним за конкретну вину і повинні були виявляти піклування про спільну справу, подібно до того, як вони виявляють його у своїх власних справах (*culpa in concrete, diligentia quam in suis rebus*).

Отже, учасник (*socius*), недбайливий у своїх власних справах, не ніс відповідальності за власну недбайливість, але за таку саму недбайливість перед сторонніми він ніс відповідальність, як за будь-яку вину;

6) для здійснення своїх прав кожному учасникові проти іншого належало право позову (*actio pro socio*).

За обсягом майнових внесків розрізняли такі види товариств:

1) повне товариство (*societas omnium bonorum*). Повна спільність всього майна теперішнього й майбутнього. Наприклад, майно одержане за заповітом або подароване сторонніми особами;

2) *societas lucri cessans*. Об'єктом такого товариства є все те, що придбане діяльністю його учасників з моменту угоди, але не шляхом дарування, відпису, спадкування;

3) *societas unius negotiationis*, тобто товариство, що утворювалося для певного виду економічної діяльності, наприклад, для спільної торгівлі. Все інше майно залишалося в особистій власності кожного співучасника;

4) *societas unius rei*, тобто товариство для вирішення будь-якої певної справи, наприклад, поїхати куди-небудь закупити певний товар (хліб, рибу), привезти назад, розпродати, розподілити прибуток і збитки.

Товариство припинялось:

1) за загальним рішенням учасників або односторонньою відмовою;

- 2) у випадку втрати членом товариства всього свого майна; конкурсу і конфіскації майна;
- 3) у випадку досягнення мети;
- 4) у випадку смерті одного з учасників.

Після припинення товариства відбувався поділ товариського майна. Спір між учасниками товариства про поділ майна розв'язувався позовом *actio communi dividundo*, тобто позовом про поділ спільного майна, як і при поділі спільної власності.

Доручення (*mandatum*) — це консенсуальний договір, за яким одна особа — довіритель (*mandans, mandator*) доручає іншій особі — довіреному (*procurator, mandatarius*) виконання справи або кількох справ без винагороди. Договір вважався укладеним з моменту домовленості, навіть мовчазної. Предметом доручення могли бути різні справи: управління майном, ведення торгівлі, складання різного роду правочинів, представництво на суді тощо. Договір доручення укладається в інтересах довірителя, а не повіреного.

Договір доручення — двосторонній договір, але нерівний, тому довіритель є головним уповноваженим у всіх випадках і має право проти повіреного як головного боржника на прямий позов (*actio mandati directa*) про виконання доручення або відшкодування завданих невиконанням збитків.

Повірений проти довірителя умовно і не завжди мав право позову (*actio mandati contraria*) про відшкодування витрат, зроблених при виконанні доручення, чи інших збитків.

Обидві сторони несли одна перед одною відповідальність за будь-яку вину. За шкоду, якої зазнав повірений внаслідок випадку (наприклад, пограбування, корабельна аварія), довіритель не відповідав. Повірений зобов'язаний був виконати дане йому доручення, керуючись інструкціями та інтересами довірителя; виконання доручення можна було передоверити іншій особі, але повірений мав відповідати перед довірителем за вибір особи, подати довірителеві звіт про виконане доручення і передати все одержане.

Довіритель зобов'язаний був виплатити повіреному всі зроблені ним витрати, звільнити його від прийнятих на себе зобов'язань із виконання доручення, а після закінчення справи заплатити гонорар.

Жінки, духовні особи, солдати, *infames* (зганьблені) були обмежені в праві вести чужі справи, хоч і були правоздатні.

Договір доручення припинявся:

- 1) у випадку смерті однієї з сторін, за винятком *mandatum post mortem* (посмертного доручення), тобто того випадку, коли доручення спрямоване на дію, яка повинна була здійснитися тільки після смерті;
- 2) з виконанням доручення;
- 3) із закінченням терміну повноваження, якщо було встановлено термін;
- 4) із скасуванням доручення і відмовою повіреного.

4.5. Безіменні контракти

Виникнення безіменних контрактів (*contractus innominati*) пов'язане майновим наданням, яке може полягати в передачі речі або в здійсненні якої-небудь дії. Різноманітність безіменних контрактів у кодифікації Юстиніана зводиться до чотирьох основних груп.

1. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти мені передав право власності на іншу річ — *do, ut des*.
2. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти виконав певну дію на мою користь, надав мені певну послугу тощо — *do, ut facias*.
3. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти мені передав право власності на певну річ — *facio, ut des*.
4. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти здійснив на мою користь також певну дію — *facio, ut facias*.

З часом ці групи договорів сформувалися в самостійний вид і утворили нові договори в системі римських контрактів.

Серед різноманітних випадків безіменних контрактів найчастіше застосовувалися: міна (*permutatio*) та оцінний договір (*contractus aestimatorius*).

Міна (permutatio) — це реальний договір, за яким одна особа передає іншій яку-небудь річ з тим, щоб також одержати від неї якунебудь річ (do, ut des).

Міна відрізняється від купівлі-продажу тим, що предметом може бути тільки власна річ, при передачі речі переходить і право власності. Зобов'язання виникає з моменту фактичної передачі речі одним з контрагентів. Дається річ за річ, а не гроші за річ. Договір реальний, безіменний, в іншому до міни застосовуються правила купівлі-продажу.

Під оцінним договором римляни розуміли реальний безіменний договір (contractus aestimatorius), за яким одна особа (віритель) передавала іншій особі (боржнику) певну річ для продажу за визначену ціну з тим, щоб останній повернув або річ або заздалегідь обумовлену її вартість.

Такий посередник був сам заінтересований в продажу речі у зв'язку з тим, що лишок одержаної від продажу суми надходив на його користь. Замість одержання лишку йому видавалася певна винагорода.

Людина, яка одержала для продажу річ, не ставала її власником, ним ставав той, хто її купив. Той, хто одержав річ для продажу, міг залишити її собі, заплативши встановлену ціну або її встановлену вартість вірителю.

Посередник ніс перед вірителем відповідальність не тільки за будь-яку вину, а і за випадок.

Вірителю для захисту його інтересів надавалося право на позов — actio de aestimanto.

4.6. Пакти

Пакт (pactum) — неформальна угода, яка не підпадала під жоден з типів контрактів, була позбавлена позовної сили. Розрізняли три категорії пактів.

1. Pacta adiecta — додаткові угоди. Під цими угодами розуміли угоди, які приєднувалися до якого-небудь головного договору. Розрізняли pacta adiecta, що уклалися разом з головним договором (in continenti), і додаткові угоди, укладені пізніше, через певний проміжок часу (ex intervallo).

Римляни не визнавали ніяких додаткових угод після укладання договору, за винятком тих, метою яких було полегшення становища боржника. Наприклад, угода про прощення або відстрочку боргу.

2. *Pacta praetoria*. Під преторськими пактами розуміли ті пакти, які претор у своєму едикті наділяв самостійним позовом.

До таких пактів належали:

1) обіцянка сплатити свій або чужий уже існуючий борг (*constitutum debiti proprii* або *alieni*);

2) *receptum* (прийняття), причому розрізняли три випадки:

а) обіцянка банкіра сплатити чий-небудь борг (*receptum argentarii*);

б) прийняття власниками кораблів, готелів, заїжджих дворів речей пасажирів і постояльців на зберігання з підвищеною відповідальністю (*receptum nautorum, cauporum, stabulariorum*). Від відповідальності звільнялися вони тільки за наявності так званої непереборної сили (*vis maior*);

в) той, хто брав на себе обов'язки третейського судді, повинен був їх виконувати; причому в разі невиконання його примушували до того заходами адміністративної влади (*receptum arbitrii*).

3. *Pacta legitima*. Під цими пактами розуміли угоди, які дістали позовний захист у законодавстві пізньої імперії. До таких пактів належали:

1) обіцянка дати придане (*pactum dotis*). Така неформальна угода давала право чоловікові вимагати обіцяного приданого;

2) дарувальна обіцянка (*pactum donationis*), яка могла бути здійснена найрізноманітнішими способами.

Дарування є договором про безоплатне надання однією особою іншій певного майна. Дарування — акт добровільної, невимушеної щедрості дарувальника.

Дарування передбачає згоду обдаровуваного.

Ознаки дарування:

1) намір обдарувати (*animus donandi*), причому намір обдарувати мав бути результатом вільного виявлення волі й актом щедрості;

2) надання майнової користі має відбуватись без винагороди;

- 3) зменшення майна дарувальника і збільшення майна обдаровуваного;
- 4) прийняття дару.

Дарування може бути здійснено:

- 1) безпосередньо передачею яких-небудь речей або встановленням речових прав, тобто *dando*;
- 2) відпущенням боргу або відмовою від якого-небудь речового права, тобто *liberando*;
- 3) обіцянкою у майбутньому передати яку-небудь річ або встановити речове право, тобто *promittendo*.

Дарування між подружжям вважалося недійсним, проте якщо обдаровуваний пережив дарувальника, дарування залишалося в силі.

Якщо дарування здійснювалося з дотриманням усіх формальностей, дар не підлягав поверненню, за винятком випадків невдячності, образи, створення небезпеки для життя дарувальника, заподіяння йому тяжких майнових збитків тощо.

Тема № 12. Zobов'язальне право

План.

- 1. Zobовязання ніби з договорів.**
- 2. Деліктне zobовязання.**
- 3. Zobов'язання ніби з деліктів.**

1. Zobовязання ніби з договорів.

Zobov'язання ніби з договорів (*quasi ex contractu*) виникали не з контрактів чи іншої якоїсь угоди, а саме з односторонньої дії якоїнебудь особи, але за своїм характером і змістом ці відносини схожі з договорами.

Характерною особливістю таких zobov'язань є одержання певної винагороди однією стороною за волевиявленням і за рахунок іншої, але без наміру обдарувати першу сторону.

Зобов'язаннями ніби з договорів римське право вважало дві категорії зобов'язань:

- 1) зобов'язання з ведення чужих справ без доручення;
- 2) зобов'язання з безпідставного збагачення.

Останню охоплювало три різновиди зобов'язань, що виникали:

- із помилкового платежу незаборгованого;^{110 111}
- з факту майнового надання з певною метою, яка не здійснилась;
- з повернення недобросовісно одержаного.

Negotiorum gestio (тобто ведення чужих справ без доручення) існувало в тих випадках, коли одна особа (*gestor*) вела справи іншої (*dominus*) без винагороди, не будучи зобов'язаною до цього ні за дорученням, ні за посадою, наприклад, піклування про речі іншого або оплата боргів відсутнього.

В цьому випадку встановлюються відносини, подібні до договору доручення (*mandatum*), причому необхідно, щоб справа для гестора була чужою.

Ведення чужих справ без доручення завжди пов'язана з обов'язками для гестора, інколи — для господаря; *gestor* повинен був довести до кінця почату справу, подати господареві звіт, передати все, що є в нього на руках, і нести відповідальність за легку вину, а інколи і за випадок.

Проти *negotiorum gestorum* гестора господар для здійснення своїх вимог мав позов (*actio negotiorum gestorum directa*).

Господар мав повернути гестору всі обґрунтовані витрати з процентами і звільнити його від прийнятих ним на себе зобов'язань за умови, якщо гестор:

- 1) вів справу з наміром зобов'язати господаря;
- 2) не діяв проти заборони господаря;
- 3) діяв в інтересах господаря і за його рахунок.

За наявності цих умов гестор мав проти господаря право на позов — *actio negotiorum gestorum contraria*.

Траплялись випадки, коли якась особа збагачувалася за рахунок іншої без будь-якої підстави. Ознаками такого збагачення були збагачення однієї особи за рахунок іншої і безпідставність такого збагачення.

Безпідставне збагачення особи за рахунок іншої давало право на позов (*actio in personam*) про повернення одержаного. Позови ці називалися *condictiones* і були систематизовані Юстиніаном.

Condictio indebiti, тобто виплата удаваного боргу. Мета цього позову — відновлення попередніх відносин між вірителем і удаваним боржником.

Для подання вимоги за цим позовом необхідними були:

- 1) відсутність боргу;
- 2) помилка обох сторін: хто свідомо приймає плату, той здійснює крадіжку;
- 3) здійснення платежу.

Condictio ob causam datorum, тобто хто-небудь передає майно іншій особі, розраховуючи на майбутню подію, але остання не настає (наприклад, видача приданого у зв'язку з майбутнім шлюбом, але шлюб не відбувається).

Подання позову було можливим за таких умов:

- 1) майбутньої чесної події (*causa futura honesta*);
- 2) дійсної передачі в надії, що ця подія настане;
- 3) відсутність події ті її наслідки.

Condictio ob turpem causam. Позов цей пред'являвся тоді, коли хто-небудь передавав що-небудь іншому з метою, що суперечила моралі: наприклад, давання кому-небудь хабара; порочні мотиви давання хабара могли мати місце і з боку того, хто давав, і з боку того, хто брав, не вимагалось ні настання, ні ненастання цієї обставини.

Condictio ob iniustam causam. Позов цей пред'являвся в тих випадках, коли збагачення сталося від делікту або угоди, яка не дозволена законом. Наприклад, хто-небудь дає гроші в позику з вимогою за користування лихварськими процентами, дарування між подружжям, правочини, які вчинені під загрозою, тощо.

Condictio sine causa. Позов цей подається, на думку класичних юристів, у всіх випадках безпідставного збагачення. Випадки застосування цього позову Юстиніан виокремив в окрему групу:

- 1) придбання з самого початку було безпідставним (наприклад, збагачення шляхом відчуження чужої речі);
- 2) придбання згодом стало безпідставним (наприклад, хто-небудь одержував винагороду за крадену річ, яку згодом йому було повернено).

2. Деліктне зобов'язання

Деліктні зобов'язання (*ex delicto*) виникали з цивільних правопорушень. На відміну від зобов'язань ніби з договорів, в основу яких переважно покладено дозволені дії, в основу деліктних зобов'язань покладено, навпаки, тільки неправомірні дії.

Цей вид зобов'язань сформувався ще в Законі XII таблиць і пройшов складну трансформацію. Вже тоді було визнано, що приватне правопорушення породжує обов'язок порушника сплати потерпілому збитки.

Приватним правопорушенням (*delictum privatum*), на відміну від кримінального злочину, вважалася неправомірна дія, яка порушує інтереси окремих приватних осіб.

До неї належали також протиправні дії (наприклад, крадіжка, дія, що призвела до каліцтва).

Приватний делікт має такі дві ознаки:

- 1) наявність закону, який що-небудь забороняє або наказує під страхом покарання;
- 2) умисне порушення закону (*dolus*) або з необережності (*culpa*).

У потерпілого до правопорушника виникало право вимагати шляхом пред'явлення позову відшкодування заподіяних йому збитків (*actio rei persecutoriae*) або сплати штрафу (*actiones poenales*), винагороди за збитки і штрафу (*actiones mixtae*), тобто змішані позови.

Як і система контрактів, так і система деліктів мала замкнутий характер, включаючи вичерпний перелік правопорушень.

Деліктом визнавалися і мали наслідком відповідальність тільки ті правопорушення, що в законі визначалися як: особиста образа, крадіжка, неправомірне знищення або пошкодження чужого майна, грабіж.

Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність певного юридичного складу:

- 1) фактична шкода, що заподіяна протиправними діями однієї особи іншій;
- 2) винна протиправність дій особи, що вчинила шкоду;
- 3) визнання законом зазначеної протиправної дії як приватно-правового делікту.

Особиста образа (*injuria*). Цим терміном позначалася будь-яка неправомірна дія, все, що чинилося не за правом — *omne quod non jure fit*.

Термін мав і вузьке значення — особиста образа. Вже в Законах XII таблиць згадуються основні види образи (кривди): каліцтво членів (ушкодження кінцівок людського тіла), а також інші особисті образи дією (нанесення побоїв без поранень, образливих ударів). *Injuria* — образа, навмисна зневага до будь-якої особи. В поняття *injuria* входило не тільки нанесення образи особі шляхом наклепу, пасквіля, лайки, а і будь-яке заподіяння тілесних ушкоджень аж до вбивства. Образи можна завдати словами і діями.

Ображена особа за правом Юстиніана могла подати позов (*actio aestimatoria*) про грошову винагороду за своєю власною оцінкою; судді надавалося право зменшити позовну суму.

Як виключно особисте право такий позов не успадковувався ні активною, ні пасивною стороною.

Преторська практика істотно розширила поняття особистої образи, залучивши до нього згадані честь, гідність та інші особисті нематеріальні категорії. Однак претори практикували певні розміри штрафів на свій розсуд залежно від характеру особистої образи.

Так, до поняття особистої образи належала не тільки будь-яка образа дією, а й будь-яке образливе ставлення до іншої особи, що принижувало її гідність.

Пізніше багато із зазначених протиправних дій переходили до категорії публічних деліктів, тобто кримінальних злочинів, й імператорське законодавство закріпило за їх вчинення кримінальну відповідальність. Потім взагалі встановилося правило, відповідно до якого потерпілий міг вимагати визначення і стягнення винагороди за нанесення образи чи кримінального переслідування.

Крадіжка (*furtum*) — будь-яке протизаконне привласнення чужої речі з наміром одержати користь. За правом Юстиніана крадіжка викликає два позови: відшкодування збитків (*condictio furtiva*), сплата штрафу і ганьблення обвинуваченого (*actio furti*). Проте термін *furtum* не збігається із сучасним поняттям крадіжки.

Це поняття охоплювало як крадіжку в точному значенні цього слова, так й інші суміжні посягання на чужий майновий інтерес — привласнення, розтрату, не тільки крадіжку речі, а і користування або володіння річчю. Іншими словами, поняття *furtum* як більш широке порівняно з сучасною крадіжкою охоплювало ряд посягань на чуже майно.

На відміну від особистої образи, об'єктом крадіжки були чужі речі, майно, власність, майновий інтерес. Відомий юрист Павло зазначав, що крадіжкою є привласнення собі або самої речі, або навіть користування нею, або володіння, що має намір створити для себе певні вигоди.

Отже, необхідним елементом крадіжки було створення майнової вигоди за допомогою протиправного впливу на чужу річ, тобто *animus furandi* — намір вилучити вигоду протиправним способом і проти волі власника.

Тому римські юристи до *furtum* зараховували не тільки таємне розкрадання речей, а й привласнення чужої знайденої речі. Навіть втеча раба розглядалася як *furtum*, оскільки, здійснюючи втечу, він ніби сам себе крав у свого господаря.

З факту крадіжки виникало два зобов'язання. Перше, на підставі кондикції із крадіжки, за якою злодій засуджувався до повернення речі з усім її приростом; друге, на підставі позову про крадіжку (*actio furti*), за яким злодій,

спійманий на місці злочину, засуджувався до сплати штрафу в розмірі чотириразової вартості краденої речі, а злодій, не спійманий на місці злочину, — до її двократної вартості.

Неправомірне знищення або пошкодження чужого майна (*damnum iniuria datum*). Відповідальність за *damnum iniuria datum* (підпал, убивство тварини чи раба) була менш суворою — компенсація потерпілому за найвищою ціною на аналогічну річ, або у разі впертої відмови від здійснення такої компенсації — стягнення силою подвійної суми у неоскаржуваному порядку.

Грабіж (*rapina*) — насильне відібрання речі. Шляхом особливого позову *actio vi bonorum raptorum* потерпілий міг вимагати винагороду за збитки в чотириразовому розмірі. За римським правом (*jus civile*) грабіж вважався насильною крадіжкою і до нього застосовували ті самі положення, що й до крадіжки.

3. Зобов'язання ніби з деліктів

Під зобов'язанням ніби з деліктів (*obligationes quasi ex delictis*) розуміли такі недозволені дії, які, не будучи деліктами, все ж породжували подібні до деліктів зобов'язання, тобто стягнення штрафу, винагороди за заподіяні збитки або те й інше разом.

Відповідальність судді за винесення несправедливого вироку.

Умисне неправильне або недбайливе вирішення судової справи чи встановлення нового незаконного правила, а також порушення інших суддівських обов'язків визнавалося неправомірною дією — нібито деліктом і несло майнову відповідальність.

Суддя, який виніс явно несправедливий вирок або не з'явився в призначений день для розгляду справи, був зобов'язаний відшкодувати заподіяну його неправомірними діями шкоду потерпілій стороні.

В разі умисних дій (*dolus*) суддя відшкодував усю суму закладеного позову, а за наявності вини — штраф, що призначався судом.

Встановлювалася відповідальність господарів житлових будинків за викинуте або вилите. Господар чи інший житель житлового приміщення, з якого було щось викинуто чи вилито на дорогу, площу або тротуар, де звичайно ходять або їздять люди, відповідали за заподіяну шкоду. Не мало значення, ким була особа, яка викинула або вилила щось — власником будинку чи наймачем, володільцем чи утримувачем. Проте той, хто тимчасово перебував у будинку, відповідальності не ніс. Мешканці, що проживали разом, несли солідарну відповідальність.

Позов, що впливав з такого недозволеного вчинку, не був деліктним, оскільки відповідальність за ним наставала без вини, а деліктна відповідальність мала місце лише за наявності вини, проте він наближався до деліктного.

Цей позов був введений преторським едиктом для забезпечення безпеки руху на вулицях та в інших громадських місцях міста. Його застосовували й у випадках, коли що-небудь викидали або виливали з інших приміщень або споруд, наприклад, з воза, корабля, хліва, якщо в місці, куди викинуте чи вилите потрапило, були люди. Відповідальність наставала в розмірі подвійної суми заподіяної шкоди. Заподіювач шкоди звільнявся від відповідальності тільки в разі непереборної сили.

Небезпечне для пішоходів виставлене, підвішене або вивішене, що могло впасти на людей; недбало прикріплена вивіска, небезпечно виставлені на вікні вазони, підвішені на стіні будинку предмети, виставлені або підвішені на балконах речі, знесене вітром або за будь-яких інших причин зірване зі свого місця, — все це могло впасти на перехожих і завдати їм певної шкоди.

Будь-яка особа, яка помітила подібне, могла подати позов до господаря будинку, в якого що-небудь підвишено або виставлено, про сплату штрафу в розмірі 10 тисяч сестерцій і вимогою усунення небезпеки. Відповідальність наставала незалежно від вини і наявності шкоди.

Неправомірні дії працівників готелів, заїжджих дворів і кораблів, які завдали шкоди майну мешканців і пасажирів, в цьому разі несли відповідальність господарі, які зобов'язані були відшкодувати заподіяні працівниками збитки в подвійному розмірі. Отже, мешканці і пасажери мали достатньо дійовий правовий захист своїх інтересів проти господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів у разі заподіяння їм будь-яких збитків.

У разі зникнення зданих на зберігання речей мешканці, пасажери могли заявити кондикційний позов до господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів. За шкоду, заподіяну працівниками господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів, мешканцям і пасажирам потерпілі могли подати квазіделіктний позов безпосередньо до тих, хто вчинив шкоду, а в разі їх неплатоспроможності — до їхніх господарів.

У разі коли шкоду було заподіяно рабом або твариною, чужому майну або особі, то наставала квазіделіктна відповідальність їхнього господаря виною власника раба чи тварини, що заподіяли шкоду, вважалася відсутність належного нагляду за тваринами і рабами.

Власник раба чи тварини, що заподіяли шкоду, був зобов'язаний відшкодувати її або за ноксальним позовом видати тварину чи раба.

Тема № 13 Спадкове право

- 1. Поняття спадкового права.**
- 2. Спадкування за законом.**
- 3. Спадкування за заповітом.**
- 4. Відкриття і прийняття спадщини.**
- 5. Сингулярне наступництво**

1. Поняття спадкового права.

Спадкове право — це сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майнових прав і обов’язків померлої особи до її правонаступників.

У системі римського приватного права спадкове право тісно пов’язане з усіма видами майнових прав.

Після смерті особи найчастіше залишається її майно, яке є об’єктом переходу за спадщиною до інших осіб. Римські юристи вважали, що помирає власник, але його власність залишається; помирає боржник, але не борг.

У римському спадковому праві склався цілий комплекс правових приписів, які регулювали перехід майна власника після його смерті до інших осіб. До них належали такі категорії та положення, як спадкування, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття та набуття спадщини, легати, фідейкоміси та ін.

Спадкування (hereditas) — перехід майна після смерті його власника до інших осіб. Під майном прийнято розуміти сукупність прав і обов’язків померлого. Отже, до складу спадщини належать як права, так і обов’язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг скасувати за життя. Перехід майна чи майнових прав і обов’язків, що належали певній особі, можливий лише після смерті власника. Спадкування майна за життя його власника не буває.

Спадщина (hereditas) — це сукупність прав і обов’язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Спадкодавець (defunctus) — особа, після смерті якої залишилося майно. Спадкодавцем може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку права спадкування в неї не настає.

Спадкоємець (heres) — особа, до якої переходить у встановленому порядку майно померлого. Спадкоємцем може бути як фізична, так і юридична особа.

Перехід майна померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав — за заповітом або за законом.

Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: *nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest* — не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в іншій — за законом. Цей принцип римського спадкового права закладений ще у Законах XII таблиц і зберігся в праві Юстиніана.

Водночас наступництво у правах і обов'язках померлого могло бути двояким за характером — універсальним або сингулярним. За універсальним наступництвом до спадкоємців переходили права та обов'язки як єдине ціле, все повністю.

Не можна було погодитися на наступництво лише в правах, відмовившись від обов'язків (боргів), чи покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а іншому передати тільки права. Тому спадкоємці несли відповідальність за борги спадкодавця.

Римські юристи, вирішуючи в такий спосіб питання про борги спадкодавця, ніби підкреслювали, що в особі спадкоємців продовжує свою юридичну особистість спадкодавець.

Разом з універсальним наступництвом у римському спадковому праві розвивалося і сингулярне наступництво, відповідно до якого до окремих осіб переходили лише права спадкодавця, не обтяжені обов'язками.

Проте наступництво в правах і обов'язках мало місце лише після смерті спадкодавця, коли спадщина як майно власника ставала ніби не захищеною, відкритою, яка нікому не належала. Тому смерть спадкодавця дістала назву “відкриття спадщини”.

Часом відкриття спадщини римське право вважало день смерті спадкодавця. При цьому у спадкоємців виникало право на набуття спадщини, а не на саму спадщину. Для набуття спадщини необхідно було її прийняти, тобто здійснити передбачені законом дії, попередньо визначивши коло осіб, які відповідно до закону могли мати право на набуття спадщини — закликання

до спадкування. Закликаний до спадкування спадкоємець повинен був висловити свою волю на прийняття спадщини або на відмову від неї.

Набувати спадщину могли: римські громадяни і юридичні особи.

Юридичними особами були общини, церква та благодійні заклади. Деякі особи не користувалися повною правоздатністю спадкоємства (*in capaxitas*).

За правом Юстиніана неодружені (*celibes*) не могли нічого набувати за заповітом, хоч вони й могли бути законними спадкоємцями.

Бездітні (*orbi*) за заповітом могли набувати тільки половину спадщини. Не могли набувати спадщину особи, негідні стосовно спадкодавця; в цьому разі спадщина переходила общині або церкві.

З моменту відкриття спадщини до прийняття її міг пройти певний проміжок часу. У такому невизначеному стані спадщина називалася лежачою (*hereditas iacens*).

У давньому праві лежача спадщина нікому не належала і могла шляхом володіння за давністю бути придбаною у власність після закінчення року. Таке придбання не вважалося спадщиною.

У праві Юстиніана набуття спадщини шляхом володіння за давністю не допускалося.

Існувало положення, що особа спадкодавця продовжувала існувати в спадщині і була господарем речей. З прийняттям спадщини це положення припинялося.

В ході історичного розвитку спадкового права можна простежити чотири етапи: спадкове право за *jus civile*, преторське право (*bonorum possessio*), імператорське законодавство до Юстиніана і реформа імператора Юстиніана. В епоху Законів XII таблиць зароджується поняття необмеженої квіритської власності. Принцип свободи заповітів веде боротьбу з пережитками сімейної, агнатської власності. Кровна спорідненість не дає права на спадкування.

Преторське право відображає розпад старої сім'ї і послідовне витіснення агнатського споріднення кровним спорідненням. Вперше права спадкування набувають кровні родичі й один з подружжя, що пережив іншого.

За імператорським законодавством до Юстиніана право приватної власності досягає свого найвищого розвитку. Відбувається узагальнення та закріплення основних засад преторської системи спадкування.

За законодавством Юстиніана в його новелах проводиться широка реформа спадкового права. Кровне споріднення остаточно витісняє споріднення агнатське.

2. Спадкування за законом

Спадкування за законом (*ab intestatio*) виникло раніше спадкування за заповітом, але, згідно із Законом XII таблиць, відкриття спадщини за законом можливе тільки тоді, коли немає заповіту: *si intestatus moritur*, тобто коли хтось помре без заповіту.

Спадкування за *jus civile* визначалося положенням Законів XII таблиць, згідно з яким розрізняли три класи спадкоємців:

I — *sui* або *sui heredes*, тобто свої спадкоємці, до яких належали підвладні діти, внуки, правнуки по чоловічій лінії, дружина (*in manu*), а також усиновлені; внуки визнавались спадкоємцями лише в тому разі, коли помирав батько; всі вони діставали частку свого батька;

II — найближчі агнати (*agnatiproximi*), наприклад, брати, сестри.

Вони закликались, якщо не було *sui heredes* (своїх спадкоємців);

III — найближчі родичі (*gentileproximi*), вони закликались, якщо не було агнатів.

Законний спадкоємець закликався до спадкування один раз, тому якщо найближчий спадкоємець відмовлявся, то спадщина ставала виморочною.

Спадкування за *bonorum possessio*. За преторським едиктом встановлювалося чотири класи спадкоємців, які закликались у такому порядку:

I — *unde liberi*. В цьому класі поряд з підвладними дітьми спадкоємцями визнавались і діти емансиповані; поряд з агнатами успадковують і когнати, тобто успадковують всі діти взагалі.

II — *unde legitimi*. В цьому класі до спадщини закликалися ще раз *sui heredes*, а за їх відсутності — агнати і родичі;

III — *unde cognati*. Закликалися всі кровні родичі до шостого ступеня спорідненості включно;

IV — *unde vir aufuxor*, тобто один з подружжя, що пережив іншого, за умови повної відсутності родичів, зазначених у перших трьох класах або у разі їх відмови від спадщини.

Претором було введено *successio ordinum* (наступність класів), тобто якщо найближчий спадкоємець відмовлявся від прийняття спадщини, то закликався з сім'ї наступний, і спадщина не ставала виморочною.

Суть *bonorum possession* полягала в тому, що претор, не чекаючи остаточного з'ясування питання, хто в цьому випадку був справжнім спадкоємцем, давав цим особам введення в володіння шляхом надання особливого інтердикту — *interdictum quorum bonorum*.

Введення у володіння іноді давалося тимчасово, до прибуття справжнього спадкоємця; в інших випадках володіння давалось остаточно і невід'ємно; таким остаточними власниками могли бути спадкоємці за законом — *jus civile*, а також сторонні особи.

В обох системах (в цивільній і преторській) закладена одна основа: спадкоємці є універсальними наступниками спадкодавця; спадкування за заповітом відіграє основну роль; за законом закликаються спадкоємці тільки в тому випадку, коли немає заповіту.

Основи преторського права дістали перевагу; розвиток преторського права на противагу *jus civile* розширив вузькі межі, виправив і пробив дорогу новому праву наступних віків.

У праві Юстиніана ми маємо тільки один порядок спадкування.

Юстиніан реорганізував право спадкоємства за новелами. Було встановлено чотири класи спадкоємців, які закликалися у такому порядку:

I — всі низхідні родичі померлого. Вони (родичі дальших ступенів) закликалися разом з ближчими ступенями, якщо вибув їх батько; низхідні

одержували рівні частки спадщини. Діти раніше померлого батька всі разом набували ту частку спадщини, яку він міг би одержати за життя.

II — висхідні родичі — батько, мати, дід, баба, а також повнорідні брати й сестри та їх діти тощо.

Якщо успадковували лише висхідні родичі, то спадщина розподілялася порівну *in linea*, тобто одна половина — по батьківській лінії, а друга — по материнській.

Висхідні, брати і сестри, успадковували порівну — *in capita*. Діти померлих братів і сестер за правом представництва всі разом одержували частку померлого батька — *in stirpes*.

III — неповнорідні брати й сестри (єдинокровні і єдиноутробні), а також їх діти. Спадщина розподілялася порівну — *in capita*. Діти померлого батька всі разом успадковували його частку — *in stirpes*.

IV — всі інші родичі. Найближчі включають більш далеких без обмеження ступенів. Спадщина ділилася на рівні частки — *in capita*.

Отже, за правом Юстиніана допускалася наступність класів і ступенів (*successio ordinum et graduum*).

Для спадкування подружжя зберегло силу преторське *bonorum possessio*. Дружина, яка бідувала, одержувала 1/4 частину майна померлого заможного чоловіка; за наявності трьох і більше дітей вона одержувала рівну частку з дітьми — *in capita*, причому вона мала лише право користування, а не право власності.

Діти конкубінату та їх мати одержували 1/6 частину майна померлого батька, якщо не було законних дітей і дружини.

Останні два види спадкування називаються надзвичайним спадкуванням.

3. Спадкування за заповітом

Заповіт (*testamentum*) — одностороннє формальне цивільно-правове розпорядження особи на випадок її смерті, яке містить призначення спадкоємця.

Призначення спадкоємця — найважливіша частина заповіту.

Якщо спадкоємець не призначався, помер чи відмовився від спадщини, заповіт втрачав силу. Крім призначення спадкоємця, у заповіті могли бути розпорядження про майно, виховання дітей, призначення опікуна тощо. Всі ці розпорядження були лише другорядними частинами, яких заповіт міг і не мати.

Розпорядження на випадок смерті, в яких спадкоємець не призначався, а були лише відписи, називалися кодицилами (*codicillus*) і були зазвичай додатком до заповіту. В кодицилі могли бути і звернення до спадкоємців за законом.

Щоб заповіт був дійсним, необхідна була наявність трьох умов:

1) правоздатність спадкодавця здійснити заповіт — *testamentifactio activa*. Правоздатними особами були лише римські громадяни і лише *persona sui juris*. Неправоздатними здійснити заповіт були підвладні, раби, перегрини, потерпілі *capitis deminutio*, віровідступники і деякі єретики, неповнолітні (*impuberes*), марнотратники, душевнохворі, за винятком світлих проміжків (*lucida intervalla*), глухонімі від народження, тимчасово хворі, нездатні висловити свою волю.

2) форма заповіту. Спадкування за заповітом з'явилося пізніше, ніж спадкування за законом. Але з давніх часів треба було вже до-держувати певної форми. Римський юрист Гай вказує, що стародавнє римське право знало два види заповітів, які здійснювалися публічно: на народних зборах — *testamentum calatiis comitiis* по куріях, під головуванням понтифікса (коміції скликали для цієї мети двічі на рік — 24 березня і 24 травня); перед фронтом армії (*testamentum in procinctu*), тобто перед тим же народом.

В обох випадках заповідач звертався до зборів в усній формі, виголошуючи чітко визначені слова.

Через багато років після видання Законів XII таблиць з'явився приватний заповіт, який здійснювався через *mancipatio*: заповідач передавав все своє

майно певній довірній особі (*familiae emptor*), яка брала на себе обов'язок виконувати розпорядження заповідача.

Ці усні розпорядження називалися нункупаціями (*nuncupationes*) і приєднувалися до манципації. Відносини між заповідачем і третьою особою засновувалися на довірі і мали той же характер, що *fiducia*.

Пізніше нункупації, в яких детально викладались окремі положення, були замінені загальною формулою.

Ці усні розпорядження могли бути замінені письмовими, внаслідок чого основний зміст переносився на них. Заповідач після здійснення *mancipatio* своє письмове розпорядження пред'являв *familiae emptor*'у і свідкам, виголошуючи певні урочисті слова, після чого воно підписувалося п'ятьма свідками, зв'язувалося мотузками і опечатувалося.

В праві Юстиніана за своєю формою заповіти поділялися на публічні й приватні.

Публічні заповіти складались за участю органів державної влади і поділялися на два види:

- 1) судовий заповіт (*testamentum iudiciale*). Заповідач приходив у суд і висловлював свою волю, яку записували в протокол і зберігали в суді;
- 2) *testamentum principii oblatum*. Заповідач у письмовій формі передавав свою волю імператорові. Публічні заповіти виникли в імператорський період.

Приватні заповіти складались без участі органів державної влади і могли бути як письмовими, так і усними. Для дійсності цих заповітів вимагалася наявність семи свідків, єдність місця і часу здійснення заповітного акту, тобто заповітний акт не повинен перериватися і порушуватися якимись сторонніми діями. Свідками могли бути тільки повнолітні особи чоловічої статі. Письмовий заповіт підписували заповідачі; за неписьменного заповідача підписувався восьмий свідок.

Окремим видами заповітів були:

- 1) заповіт сліпих (потрібна була наявність восьми свідків);
- 2) заповіт, складений у селі (потрібна була наявність п'яти свідків);

- 3) солдатський заповіт (обмежень щодо форми не було);
- 4) заповіт під час епідемії (свідки могли перебувати в різних кімнатах із заповідачем).

Змістом заповіту мало бути обов'язкове призначення спадкоємця; можна було призначити кількох спадкоємців; якщо заповідач не визначав конкретно долю кожного спадкоємця, кожний із спадкоємців діставав рівну частку.

Якщо хтось з спадкоємців вибував, його частка розподілялася між іншими спадкоємцями за правом прирощення часток (*jus accrescendi*).

В тому випадку, коли призначений спадкоємець з будь-якої причини не одержить спадщину, заповідач з метою попередити спадкування за законом міг призначити іншого спадкоємця. Таке умовне підпризначення спадкоємців називається субституцією.

Заповіт міг вважатися недійсним:

- 1) з самого початку, якщо в ньому відсутня одна з трьох умов: правоздатність до здійснення заповітів, призначення спадкоємця і відповідна форма;
- 2) пізніше:
 - а) внаслідок *capitis deminutio*;
 - б) якщо спадкоємець втрачає право або помирає раніше, ніж заповідач;
 - в) якщо заповіт буде знищений самим заповідачем шляхом заяви в суді або перед трьома свідками;
 - г) якщо буде складений новий заповіт.

Заповіт, укладений суворо за вимогами закону, все ж міг бути скасований або частково змінений до відкриття спадщини самим заповідачем. Він міг скласти новий заповіт, доповнити його або змінити.

Пізніше складений заповіт скасовував раніше складений у частині, що суперечить раніше складеному.

4. Відкриття і прийняття спадщини

Спадкування — це наступництво у майнових правах і обов'язках спадкодавця. Воно мало дві стадії: відкриття і прийняття спадщини.

Відкриття спадщини відбувається у момент смерті спадкодавця.

Т У момент відкриття спадщини спадкоємці ще не стають її власниками. Для цього слід здійснити такі юридичні дії:

- 1) вжити заходів щодо повного виявлення спадкового майна та його охорони. З цією метою провадився інвентаризаційний опис виявленого спадкового майна, що було правовою підставою визначення його складу (активу й пасиву);
- 2) виявити і визначити кредиторів і боржників, місце їх перебування, розміри вимог і боргів тощо;
- 3) виявити потенційних спадкоємців. Вони могли перебувати як у місці відкриття спадщини, так і далеко від нього — в провінціях, походах тощо.

Треба було підготувати спадщину до прийняття спадкоємцями, для чого необхідний був певний, а інколи тривалий час. Проте спеціальних строків цивільне право не встановлювало.

Кредитори спадкодавця, зацікавлені в задоволенні своїх вимог у найкоротший строк, могли просити спадкоємців дати відповідь, приймають вони спадщину чи відмовляються від неї. Відповідно до цього спадкоємці зверталися до суду з проханням призначити їм строк для роздумів.

Цей строк міг бути визначений до 9 місяців, а імператором — до одного року.

Для прийняття спадщини вимагалися такі умови:

- а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини;
- б) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини.

Якщо закликані до спадкування спадкоємці не здатні самі прийняти спадщину через свою неієздатність, замість них спадщину приймали їх законні представники (батьки, опікуни, піклувальники).

Воля на прийняття спадщини могла бути висловлена одним із двох способів:

- а) заявою про намір прийняти спадщину;
- б) фактичним вступом в управління спадковим майном.

У праві Юстиніана заява про намір прийняти спадщину могла бути зроблена в будь-якій формі, так само і вступити у фактичне управління спадщиною можна було будь-яким способом, який свідчив про вступ до спадщини, її прийняття.

Наприклад, спадкоємець продовжує проживати в будинку, який має перейти йому у спадок, здійснює його ремонт, вимагає від боржників спадкодавця сплати боргів. Усі ці та інші дії свідчать про вступ в управління спадщиною. Вступ в управління спадщиною свідчить про те, що спадкоємець не лише став наступником померлого в його правах і обов'язках, тобто власником активної частини спадщини, а й зобов'язаний сплатити борги спадкодавця.

Право прийняття спадщини було суто особистим правом, яке не переходило до спадкоємців особи, закликаної до спадкування. Але в деяких випадках таким спадкоємцям давалося право прийняти спадщину, що відкрилася.

Такий перехід у спадщину права закликання до спадкування називається трансмісією (*transmissio*).

Можливі такі випадки трансмісії.

1. *Transmissio ex capite in integrum restitutio*, тобто якщо закликаний до спадкування спадкоємець не встиг прийняти спадщину і сам помер, то його спадкоємцям надавалася можливість вступити замість нього в права спадщини, що відкривалася. Таке право надавалося преторам за допомогою *in integrum restitutio*.
2. В імператорський період імператор Феодосій II (450 р. н. е.) постановив, що коли низхідний спадкоємець призначений спадкоємцем і за заповітом, то в разі його смерті до відкриття заповіту право на прийняття спадщини повинне перейти до його низхідних.
3. Юстиніан взагалі ввів трансмісію закликання на той випадок, якщо закликаний помре раніше закінчення річного строку з того моменту, коли йому стало відомо про відкриття для нього спадщини. Це право в межах зазначеного строку переходило до його спадкоємців (*transmissio lustineanae*).

Траплялись випадки, коли закликаний до спадкування спадкоємець помирає до прийняття спадщини або відмовлявся від неї, при-чому у такого спадкоємця, що відпадає, не було своїх спадкоємців.

Виникало питання: до кого повинна була перейти його частка спадщини?

При спадкуванні за законом вважалося, що спадкоємця, який відпав, не існує, і його частка переходила до інших спадкоємців за законом. При відпаданні спадкоємця за заповітом збільшувались частки інших спадкоємців за заповітом, пропорційно їх частці, а за відсутності таких наставало спадкування за законом.

Ці випадки збільшення частки спадкоємців називалися правом прирощення — *jus accrescendi*.

Спадкоємцю для визнання його прав на спадкування і вимогу окремих об'єктів спадщини належав один загальний позов *hereditas petitio actio in rem*, що істотно відрізнявся від позовів цього роду. За своєю метою цей позов аналогічний віндикаційному позову, і право на нього належало будь-якому спадкоємцю.

За цим позовом:

- 1) позивачем був спадкоємець, якому хтось не повертав чогось зі спадщини;
- 2) відповідачем був той, хто володів спадковими об'єктами, вважаючи себе спадкоємцем або власником;
- 3) пред'являючи позов, спадкоємець мав довести:
 - а) що спадкодавець помер;
 - б) що він є спадкоємцем за законом чи заповітом;
 - в) що він прийняв спадщину, якщо прийняття спадщини повинно бути здійснене у певній формі і в певний строк;
 - г) що відповідач утримує щось зі спадщини, заперечуючи його право і що відповідач підлягає відповідальності як фіктивний володілець — *fictus possessor*.

За правилом *senatus consultum luventianum* (119 р. н. е.) про відповідальність бралися до уваги його добросовісність чи недобросовісність; момент подання позову відповідачеві.

Недобросовісний відповідав за все, що він одержав або міг одержати, але не одержав через свою недбайливість чи умисно (*dolus et culpa*), за весь час. Добросовісний відповідав лише в межах свого збагачення.

5. Сингулярне наступництво

У римському спадковому праві розвивалося й сингулярне наступництво, за яким до окремих осіб переходили лише певні майнові вигоди без обтяження їх будь-якими обов'язками. Це були так звані відписи.

Відпис — це виділ із спадкової маси, який здійснювався не шляхом призначення спадкоємця, а шляхом вступу в якесь право чи зобов'язання померлого.

У римському праві відпис мав дві форми: легату (*legatum*) і фідеїкомісу (*fideicommissum*).

Легати існували в давньому праві, відзначалися строгим характером, властивим усім інститутам цивільного права, і надавали легатарію право на позов. Тому за характером позову розрізняли чотири види.

1. *Legatum per vindicationem*. За цією формою легату якась певна річ давалась певній особі: *do — lego*. Заповідач — власник речі, легатарій одержував право власності з моменту вступу спадкоємця у володіння спадщиною або з моменту відкриття спадщини. Якщо спадкоємець був *sum* (свій), він міг вимагати видати річ шляхом позову *actio rei vindicatio*, іменем якого названо, і сам легат.

2. *Legatum per damnationem*. За цією формою спадкоємець був зобов'язаний дати якусь річ легатарію — *dare damnas esto*. Спадкодавець міг відписати свою чи чужу річ, наприклад: спадкоємця свого зобов'язую купити будинок і передати легатарію. Легатарій мав проти спадкоємця тільки особистий позов — *actio in personam*.

3. *Legatum perpraeseptionem*. Спадкодавець відписував самому спадкоємцю якусь свою річ додатково до спадкової частки. Цей легат захищався позовом про поділ спадщини — *actio familiae herciscundae*.

4. *Legatum sidnendi modo*. Це — легат найпізнішого походження. За ним відписувалася річ, що належала спадкодавцеві або спадкоємцеві.

Встановлення легатів супроводжувалося дуже формалізованою процедурою. Спадкодавець не міг вільно ані встановити, ані скасувати легату (наприклад, перед смертю) без дотримання складного обряду.

Накладати легати можна було лише на спадкоємців за заповітом. Тому поруч з формальними легатами з'являються так звані фідейкоміси — доручення совісті, їх можна було накладати без зайвого формалізму і до, і після складання заповіту.

Фідейкоміси могли накладатися і на спадкоємців за законом. Спочатку для спадкоємця фідейкоміс був швидше зобов'язанням морального плану — спадкодавець звертався ніби до *fides*, тобто честі спадкоємця, але з часів Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.) він отримав захист закону.

Так званий *fideicomisum hereditas* — універсальний фідейкоміс використовувався з метою зобов'язати спадкоємця передати усе майно чи більшу його частку третій особі.

Найчастіше в такому заповіті йшлося про імператора, про юридичні особи чи про церкву (оскільки юридичні особи згідно з нормами цивільного права були позбавлені можливості успадковувати майно фізичних осіб).

Але, звісно, могло йтися і про фізичних осіб, до яких спадкодавець таким чином виявляв свою прихильність. Спадкоємцю залишалися самі лише борги. Зрозуміло, для нього це було не вигідно. Єдиним виходом було відмовитися від спадщини, тоді третя особа також нічого не могла отримати.

У I ст. н. е. (за іншими даними — у 40 р. до н. е.) було прийнято закон Фальцидія, за яким фідуюціарний спадкоємець у разі прийняття спадщини отримував право на її четверту частину — *quatra*. У разі відмови від прийняття фідуюціарної спадщини (наприклад, на знак протесту, аби фідейкомісарій також

нічого не отримав), його змушують таки її прийняти за законом і виконати вимогу спадкодавця, але вже без виділення належної четвертої частки.

У законодавстві Юстиніана (указ 529 р.) легати і фідейкоміси були об'єднані за суттю і за формою: було встановлено, що будь-який легат чи фідейкоміс створює для особи, на користь якої він встановлений, обов'язкову вимогу до спадкоємця, забезпечену законною іпотекою на спадкове майно. Інший указ Юстиніана 531 року остаточно підтвердив злиття легатів та фідейкомісів.